

Kovács János Mátyás

Versengő ajánlatok – passzív rezisztencia

Egy „gyenge” kultúra erejéről

Tisztelet Beckettnek

(Johanna Östreich felvétele.
Prága, 1989 telén)

„Fél hotdog kapható.”

(Felirat egy balatoni strandon, 2001)

Egy kötet utószava ne osszon igazságot. A szerkesztő ne ismételgesse nagy bölcsen, amit a többiek amúgy is elmondtak már, s ne világítson rá társai gyarlón vagy szántszándékkal homályban hagyott közlendőire. Kérdezzen inkább. Igen, kérdezzen rá – akár önvészélyesen is – a kutatásra magára. Megengedem, kerülje az élveboncolást, de mondja el, ha újra kezdhetné, miként folytatná a nyomozást. Az alábbiakban igyekszem e maximákhoz tartani magam. Először felvázolom a posztkommunista kultúra elsőprőn sikerés globalizálásának tündérmeséjét (rémálmát), majd szembesítem azt a magyar közelmúlt kultúrtörténetének a kötet tanulmányaiból kibomló motívumaival. E motívumokat apró példákkal egészítem ki, amelyek – elismerem – első pillantásra esetlegesnek, rögtönzöttnek tűnnek. Remélem, másodikra kevésbé. Igaz, e példák mélyén is kérdések rejtőznek, no meg seregnyi laikus feltevés a tág értelemben vett kultúra metamorfózisáról: Magyarországon 1989 után. Amennyire erőmből tellett, igyekeztem azért utánanézni annak, milyen fogalmi eszközöket kínál a kultúrakutatás külföldi és hazai irodalma ahhoz, hogy megértsük a mese és a „komor” valóság közt lappangó feszültséget. Mi több, hogy e feszültség könnyek helyett inkább mosolyban oldódjék föl, eljátszottam a bevett fogalmak egyikével-másikával. Amennyiben a kultúrgyarmatosítás súlyos feltevése elől való menekülés egyáltalán játéknak nevezhető.

Írásom e képp kétféle módon olvasható: „nyáriasan” és „téliesen”. Aki magára a gondolatmenetre kíváncsi, nyugodtan ugorja át a lábjegyzeteket. Akiben azonban él az egészséges gyanakvás, pillantson az oldalak aljára is. Ígérem, ott se csupán száraz irodalmi utalásokat talál majd.

E dolgozat első változata a „Vihar a légüres térben”¹ képzavaros címet viselte, hogy felhívja az olvasó figyelmét az 1989-et követő kulturális változások két fontos sajátosságára Kelet-Európában:

¹ Megjelent a *Transit*-ban „Turbulenzen im Vakuum. Anmerkungen zur kulturellen Globalisierung in Osteuropa” címen (Kovács, 1999), majd alaposan kibővített és teljesen átírt változata az *Előszó*-ban említett Berger-Huntington-kötetben „Rival Temptations and Passive Resistance. Cultural Globalization in Hungary” címen (Kovács, 2002b). Azóta megint rengeteget változtattam a szövegen.

- a szovjet civilizáció által hagyott ürre, mely – hűen a *horror vacui* elvéhez – sorra vonzotta a külföldi kultúrjavakat a térség országaiba, és kínált lehetőséget arra is, hogy a nemzeti kultúrák újjáéledjenek;
- arra az ádáz versenyre, mely e sokfajta kultúra² közt folyik azóta is, hogy kitöltse a szóban forgó űrt.

² Már az *Előszó*-ban is tág értelemben használtam a „kultúra” kifejezést. De hát oly sok „tág értelem” ismeretes. [Lásd Kroeber és Kluckhohn (1963/1952) klasszikus felsorolását, mely száznál is több meghatározást tartalmaz.] A miénk a legtágabbak közé tartozik, hisz nemcsak az esztétikai megközelítésen léptünk jócskán túl az antropológia irányában, hanem ez utóbbi diszciplínában is fölöttébb engedékeny megoldásokkal kacérkodtunk. Nem tettünk éles megkülönböztetést szellemi és anyagi (szubjektív és objektív) kultúra között, és nem határoltuk el szigorúan a kultúrát sem az őt megtestesítő intézmény, sem az őt hordozó tárgy/termék/médiум fogalmától. Ahol csak lehetett, kerültük a „kultúra” szó egyes számban való használatát, továbbá nem írtunk bizonyos kultúrákat nagy, másokat viszont kis „k”-val. Hasonló modorban folytatva, nem gondoltuk, hogy az évszázados „civilizáció versus kultúra” vitában vagy például a kultúra kognitív versus szimbolikus értelmezésének ügyében sürgősen állást kellene foglalnunk, és egy percre sem reméltük, hogy a kultúra tágabb definícióiban gyakran szereplő olyan segédfogalmak közül, mint az érték, a norma, a rutin, a magatartás, a „habitus”, a jelentés, a jelkép, a konstrukció, a reprezentáció, a rítus, a hit, az erkölcs, az érzélem, az érzület, a képzelet, a nyelv, a szöveg, a vallás, a tudás, a művészet, az ideológia, az identitás, az életstílus/-mód/-forma, a műveltség, az ízlés, a hagyomány, a mítosz stb. értelmesen ki tudunk választani mondjuk hármat, melyek (egymástól is) független változóként meghatároznák a többi, tautológiák és komolyabb átfedések nélkül.

Lesz, aki ezért módszertani megalkuvással vádolja majd társaságunkat, én inkább kényszerű absztinenciának mondanám, látva a kultúrakutató szakma szüntelen zavarát a világban. (Mit nem adnék persze, ha a saját szakmám alapfogalmát, a gazdaságot definiálni tudnám.) E zavart és a belőle következő megengedő attitűdöt kitűnően példázza Terry Eagleton friss összefoglaló munkája, aki a bizonytalanság gyökereit keresve Raymond Williams korai műveit, tehát a birminghami *Cultural Studies* iskola eredetét, sőt még mélyebbre ás le (vö. Williams, 1998/1976 és Eagleton, 2000). Ám Clifford Geertz újabb írásain vagy – hazabeszélve – Wessely Anna és Márkus György rövid dolgozatain is átűt egyfajta, szerintem termékeny tanácstalanság (vö. Geertz, 1996; Wessely, 1998; Márkus, 1997). Geertz például, aki hajdanán még „jelentések háloiról” beszélt, „melyekben lóg az ember” (Geertz, 1973: 5), ma már keserűen állapítja meg: „aligha lehet a kultúrát ... alapvető közös elképzelések, közös érzések és közös értékek konszenzusaként felfogni” (uő, 1996: 74). Eagleton még azt is megengedi magának, hogy a kultúrát a pszichoanalízishez hasonlítsa, mely rossz nyelvek szerint nem más, mint a betegség, amelyet gyógyítani kíván (Eagleton, 2000: 31). E tanácstalanságban nincs sok újdonság. Ha csupán egymásfél évtizeddel lépünk vissza az időben, azt látjuk, hogy a kultúra fogalmát meghatározandó Stuart Hall „megélt gyakorlatról”, „gyakorlati ideológiákról” értekezik (Hall, 1986: 7); Ulf Hannerz a „jelentések komplex társadalmi szervező(őd)éséről” beszél (Hannerz, 1992: 1–36); míg Arjun Appadurai a kultúra „határőrizeti” funkcióját hangsúlyozza (Appadurai, 1996: 13). Vissza Magyarországra: a kultúra és a civilizáció fogalmának megkülönböztetéséről lásd Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László és Szilágyi Ákos eltérő Elias-értelmezéseit a Gombár Csaba és Volosin Hédi szerkesztette kötetben (Gombár és Volosin, 2000; vö. Elias, 1998/1982), esetleg a Rostoványi Zsolt szerkesztette friss összeállítást (Rostoványi, 2002).

Hogy azért az olvasó ne tekintse parttalan fogalomhasználatunkat, előrebozsátom: társaságunk igyekezett elkerülni a *Cultural Studies* egyik szélsőségét, melyet legszívesebben nem is

Míg a vihar metaforájáról nem szívesen mondtam le, a posztszovjet vákuum tételét gond nélkül veszni hagytam, amint társaim beavattak kutatásuk részleteibe. Mind világosabb lett ugyanis számomra, hogy a képzelt légüres térben túl sok a lég, mely nemcsak a régi rendszerből maradt ott, hanem a még régebbiekből is, nem szólva arról, hogy a nyugati kulturális fuvallatok egy része is már jóval 1989 előtt meglegyintette a térséget. Az új fuvallatoknak így nemcsak egymással kell súrlódniuk, ütközniük, keveredniük, hanem le kell küzdeniük a helyi (és helyivé lett) kultúrák ellenállását is. Egyáltalán nem véletlen, hogy e könyv határátlépés-története ritkán tudósítanak kizárólag egy helyről induló és akadálytalanul érkező légáramlatokról, viszont annál többször említenek turbulenciát.

Egy óriási közhelyről

Hogy ráleljünk, nem kell a könyvtárakat bújnunk. Elég kinyitnunk egy újságot bárhol a világon és elolvasnunk az első elemző tudósítást, melyet a „szovjet birodalom romjai” mellől küld a hírlapíró. A zszurnalisztikus (és ma már jószívrivel tudományos) közhely szerint Kelet-Európát elönti a kulturális globalizáció áradata, mihelyt a kommunizmus megbukik. Jóllehet a térség néhány országában e folyamatot megzavarja a „balkanizálás” (íme a hasonlóan szegényes

kritikai (vö. Vörös és Nagy, 1995), hanem gyanakvó kultúrakutatásnak neveznék. Tartottuk magunkat a „*sometimes a Coke is just a Coke*” óvatos nézetéhez, és nem kutakodtunk minduntalan szimbólumok, hátsó gondolatok, felettes jelentések után. Nem akartuk a szegény innivalót folyton-folyvást dekonstruálni. Bevallom, ez néha nehezemre esett. Például amikor Eagletonnál azt olvastam, hogy egy lefolyócső előállítása oly prózai ügy, hogy talán nem is hordoz kultúrát (Eagleton, 2000: 33). Azt hiszem, felesleges bizonygatnom, hogy volt idő, amikor térségünkben egy ilyen csőnek már maga a beszerzése is hihetetlen kulturális erőfeszítéseket kívánt. Egyebek közt azért, mert valakik úgy döntöttek az előállításáról, nagyon is kulturálisan, hogy nem is kell oly sok belőle. Ha meg előállították (egyfajta munkakultúrával), valamiért folyton elrepedt. Esetleg emlékeztessenek tárgyhasználatunk (magától a tárgytól korántsem független) kulturális finomságaira? Például arra, hogy még mindig felismerhetők vagyunk – a „kommunizmus gyermekei” – arról, hogy jó erősen bevágjuk a kocsiajtót, megfélezzük a narancsot és tárcsázás előtt behallgatunk a telefonba, vajon van-e benne vonal. Vagy vegyünk egy mai esetet: az elmúlt évtizedben ezrével jelentek meg új termékek a magyar fogyasztó kosarában, köztük osztrák építőanyagok tucatjai (ne feledjük a lefolyócsövet!), melyek társaságában nemegyszer az alpesi házikó giccsvilága is átlépte határainkat. Siránkozhatnánk némi joggal.

A primer kultúrkritikánál azonban e kötet szerzői fontosabbnak vélték az összegabalyodó jelentések kibogozását. A példánál maradva azt, hogy arra is rávilágítsunk: ezekkel az anyagokkal már takarékosabban bántik a magyar, precízebb műszaki megoldásokat választ, és – ha akar – tud belőlük akár őrségi parasztházat is építeni. És fordítva, a legszebb parasztházat is könnyedén el tudja csúfítani velük.

ellennarratíva), a globalizáció szédületes gyorsasággal írja át a helyi kultúrákat.³ Az amerikai tömegkultúra tarol. A posztkommunista társadalmak bizonytalansággal vegyes örömmel fogadják az elsöprő változásokat: az úgazdag és a koldus, a volt párttag és az údemokrata, urak és hölgyek együtt szüricsölik a Coca-Colát, bámulják a szappanoperákat és vágynak Floridába. Sokan közülük

³ Hogy voltaképp mi önt el mit, javasolom, vizsgáljuk meg később. A balkanizálás fogalmát hevesen bírálja Maria Todorova (1997) és – szélesebb kelet-európai, illetve orosz kontextusban – Larry Wolff (1994) és Iver Neumann (1999) is. Szerintük mindenekelőtt a Nyugat a felelős Kelet-, illetve Délkelet-Európa demonizálásáért. Velük szemben – úgy hiszem – még mindig kényelmes többségben vannak az olyanok, akik a Balkánt nem gonosz metaforának, hanem valós fenyegetésnek látják. Mint Stjepan Meštrović is, aki a „posztmodernizmus és a posztkommunizmus összefonódását” vizsgálva úgy gondolja, hogy a Balkán megrontja a Nyugatot: „Amerika talán nem földrajzi vagy nemzeti választóvonalak mentén balkanizálódik, hanem az etnicitás, a nem, az életkor és más választóvonalak mentén. Valami hasonló igaz Nyugat-Európára is” (Meštrović, 1994: 183). A Nyugattal való, állítólag elkerülhetetlen szembeszegülésnek a „balkánhoz” hasonló válfaját írja le Benjamin Barber (1992, 1995), aki a McWorlddel csatázó dzsihád következményét „libanonizálásnak” nevezi (Barber, 1992: 53), és nagyvonalúan e kategóriába sorolja a cseh-szlovák szakadást is. Roland Robertson Libanont már a Balkánnal helyettesíti (Robertson, 1995: 33); Ulrich Beck a változatosság kedvéért „brazilosítással” fenyeget (Beck, 1997: 266–268); Jonathan Friedman pedig így ír: „A balkanizálás nem globalizálás, de mindenképp globális jelenség” (Friedman, 1995: 75). Barber könyvében bő teret szentel Kelet-Európának. Általában „vadkapitalizmusról” beszél, az NDK esetében pedig a McWorld általi gyarmatosításról. „A dzsihád otthonra lett Közép-Európában” – írja, szerinte még Magyarország sem immunis a „törzsiség pusztító hatásaira” (Barber, 1995: 197–198). A metaforák mély aggodalmat, a közeli katasztrófa veszélyét sugallják: etnikai/vallási háborút, nyomort, káoszt, Samuel Huntington (1998) nyelvén, civilizációk összecsapását. Az ő nagy port kavarázó könyve a példa arra, miként lehet a nyugatosítás és a balkanizálás egyaránt túlzó hipotézisét egyszerre alkalmazni Kelet-Európára, mármint úgy, hogy madártávlatból (onnan is félvakon) két részre – egy nyugatiasra és egy keletiesre – osztjuk térségünket. Némi megnyugtatóul szolgál a Harrison–Huntington-kötet (2000), különösen Ronald Inglehart tanulmánya benne. (Egyébiránt nem mondhatni, hogy a *Cultural Studies* vagy a kultúrakutatás mint olyan felfedezte volna Kelet-Európát magának.)

Barber és Huntington álláspontja mindazonáltal egy lényeges ponton különbözik egymástól. Barber ugyanis jóval kevésbé megbocsátó a Nyugattal szemben, igaz véleményét még Huntingtonénál is kevésbé árnyalt elemzés segíti. Szerinte az „új törzsiség” újjászületésénél a Nyugat bábáskodik. Kétségbeesve keresi ezért a harmadik utat a McWorld „ostoba” és a dzsihád általa provokált „brutális” viselkedése között (Barber, 1992: 65). Bevallom, ez irányú törekvése nem kavart fel mindaddig, amíg fel nem figyeltem metaforáinak magyarországi népszerűségére. Két példát említek. György Péter előszeretettel használja Barber dichotómiáját (György, 1998, 1999), ő sem kedveli a benne szereplő feleket, ő is szeretne egy harmadikat, de gyakorlatias módon – szél ellen ügyebár... – hajlik a megbékélésre a McWorlddel, illetve annak kihasználására-kicszelezésére (György és Lányi, 2002). Hol azt reméli, hogy „a McWorld és a Jihád között kell lennie harmadik útnak. Tertium datur” (György, 1998: 245), hol meg rezignáltan így beszél: „a *hódítás* tényének ismeretében sem látok más utat, mint a kooperációt ..., legfeljebb nem lesz szó többszerelemről” (uo.: 187, kiemelés az eredetiben). Tamás Gáspár Miklós újabb – nevezzük így: globalizációskeptikus – írásainak egyikében a „fundamentalista neoliborális ortodoxiát” ortodoxza, mely szerinte „dogmatikusan sulykol”, keserű felismerésre jut: „úgy látszik, a McWorld is dzsihád” (Tamás, 2002a: 42). Szerelmet így tőle se várjunk. Ahogy látom, csendes együttműködést se.

még siratják a múltat (keményvonalas kommunisták), illetve a régmúltat (nacionalisták), ám a biológia törvényei ellenük dolgoznak.

Magyarországon talán egy volt párttitkár jelképezhetné a globalizációs fordulatot, aki – süssük le gyorsan a szemünket – népviseletbe öltözve száguld a pusztán, hát persze hogy lovon, miközben büszkén szorongat egy hamburgert piszkos tenyerében. Az allegória legtöbbször a száguldás célját is sejteti: hő-sünk, miután tagkönyvét betétkönyvre⁴ cserélte, céget alapít, lovát BMW-re, a lajbit és a bő gatyát pedig farmerra és márkás öltönyre váltja. A piszok esetleg eltűnik, a hamburger viszont marad.

Akárcsak a globalizációellenes aktivisták megvetése, no meg némely kitűnő – liberális – nyugati barátunk lenéző mosolya. Ők a keleti blokkból frissen érkezőket látják, akik úgymond mohón várják, hogy részt vehessenek a habermasi „utolérő/bepótló forradalomban” és hogy annak révén „beleglobalizálódjanak” a kapitalizmusba. Az újonnan jöttek állítólag a parvenü⁵ összes tragikomikus tulajdonságával képesek elkápráztatni a szemlélőt. Alkalmazkodási mániájukban még anyanyelvüket is elfelejtik, ha az tört angoljukkal helyettesíthető, az amerikai *sitcom*okat, *alumni club*okat és az egész *wellness*-divatot (nocsak, hogy is vannak ezek magyarul?) a magaskultúrához sorolják, a gyorsétkezést, az óriáslimuzinokat és a kertvárosi egyenvillákat pedig a modernitás fölülmúlhatatlan kellékei közé. A „gyűttmentek” telhetetlen éhséggel vetik rá magukat a kétes minőségű kultúrjavakra. A boldogan globalizálódó magyar család eszerint arra fecserli első megtakarításait, hogy eljusson Disneylandbe (legalább a Párizs mellett). A szülők a szcientológia rabjai, fiuk és lányuk, miközben egy *fitnessklub*ban izzad, arról álmodozik, hogy *talk-show* házigazda, illetve *cover girl* lesz belőle. A nagypapa a vasfüggönyt átkozza, amely több mint negyven éven át megakadályozta, hogy becsülettel megszolgált forintjait a badeni kaszinóban verje el. Ma már nem elégszik meg saját szerencséjével, másokon is szeretne segíteni. Hogy bosszút álljon a kommunistákon, most kérte felvételét a *Rotary Club*ba.

A felsorolt példák csupán variációk egy témára, mely a következő négy alapmotívumot tartalmazza: 1989 mint cezúra, az USA mint fő csábító, a tömeg-

⁴ Az angol itt pontosabb: a *party cardot credit card*dá varázsolja (hisz takarékbetétkönyvünk korábban is volt). Hasonló, bár kevésbé találó szójáték a „tankoktól a bankokig”. Balkanizációs változatban ugyanez így hangzik: *from plan to clan* (Stark, 1990). Engem is elért a végzet tíz esztendővel ezelőtt: a Routledge képszerkesztője Vera Muhina híres szobrát másolta Tardos Mártonnal közösen szerkesztett könyvünk címlapjára, s az összefonódó alakok kezébe Visa-kártyát festett (Kovács és Tardos, 1992).

⁵ Oroszországban a *nuvoris*-ek, más néven „újoroszok” kifigurázásának mára már egész folk-lórja ismeretes.

fogyasztás mint az akkulturáció legfontosabb színtere, a globalizáció mint vas-törvény. Ha közelebből is szemrevételezzük őket, társaságukban három, nem kevésbé merész feltevésre bukkanunk. A „lelke mélyén” mindhárom a gyarmatosításról szeretne valamit mondani.

- *Szovjetből amerikai.* E feltételezés szerint az 1989-ben történeteket, ha nagyon akarjuk, tekinthetjük ártatlan feltárulkozásnak a világ és a helyi kulturális hagyományok előtt. Ám a kelet-európai forradalmak maguk is a globális kultúra homogenizálódásának lényeges állomásai voltak. Az egységesülést e feltevés híveinek egyik fele a szabad világ szellemi kiteljesedéseként ünnepli, melyben az Egyesült Államok vezette Nyugat támogatja (durvább vátozatban: magához emeli) a gyenge, de tehetséges és iparkodó Kelet-Európát, így Magyarországot is. A másik a posztkoloniális kritika hangulatát árasztva fintorog: csak semmi diadalmamor, hisz nem történt más, mint ami szokott. Egy újabb perifériát hódított meg a centrum, indul hát a kulturális elszegényedés, illetve folytatódik, ami már a szovjet világban elkezdődött. A két diagnózis valahol rokon, mindkettő könnyen levezethető a gyarmatosítás elemi feltevéséből. Eszerint egy „idegen” kultúra – mérhetetlen erejénél fogva – ismét hatalmába keríti és marginalizálja az „őshonost”. Meglehet, a „benszülöttek” még szerelembe is esnek a „miszionárusokkal”.⁶

Ismerős? Hát persze. Az elsőprő szovjetizálás mítosza kísért itt, illetve e mítosz folytatása, mely a kádári kiegyezésre és az abba való belefeledkezésre utal. De hát a reformkommunizmus jelensége épp a betolakodók kultúrájának metamorfózisát tanúsítja: ha a múltban a „ruszkik” kénytelenek voltak részben eltűnni az úgynevezett nemzeti sajátosságokat, akkor miért kellene feltételeznünk, hogy most a „jenkik” megúszhatják komolyabb alkalmazkodás nélkül? A kérdésre a következő feltevésben rejlik a válasz.

- *A szerencsés és okos gyarmatosító.* Eszerint a szovjet civilizáció eredendően és túlságosan „idegen” (ázsiai) volt, korrupciós erejét tekintve gyenge, ezért többé-kevésbé kötelező. Előbb-utóbb szembe kellett nézzen saját népszerűtlenségével. Az amerikai ugyanakkor jóval közelebb áll a kelet-európaiak,

⁶ Képesek még legfőbb politikai vezetőiket is a Nyugattól beszerezni, amennyiben hazai vér csörgedezik azok ereiben, mint az Észtországban, Jugoszláviában és legutóbb Bulgáriában történt. Lengyelországban annak idején Tyminski csak az elnökjelöltségig jutott (Habsburg Ottó – emlékszünk még a kigazdák ötletére? – addig sem). Néhány cseh politikus pár éve, Václav Havel súlyos betegsége idején az „*Albright na Hrad!*” jelszavával állt elő, átírva a „Havelt a Várba!” 1989-es követelését.

kivált a kelet-közép-európaiak, hát még a magyarok szívéhez, gazdaságilag és (geo)politikailag ez idő szerint fölülmúlhatatlan és – látszólag – szabadon választható. A hangsúly a „látszólagon” van. Hajdanában be kellett magolni az orosz, manapság, ha akarod, tanulod az angolt – de jobban teszed, ha akarod, különben bajosan jutsz jól fizető álláshoz. Volt idő, amikor a rádióból értesültél róla, persze utólag, hogy országod csatlakozott a Varsói Szerződéshez, ma népszavazáson döntesz arról, hogy belépjete-e a NATO-ba – ám jobb, ha tudod: amennyiben a belépés ellen szavazol, elmenekül a tőke.

Egyébiránt a „keresleti oldalon” a sikeres gyarmatosítás minden előfeltétele adott. A betolakodó – de folytassuk inkább a közgazdasági hasonlatot –, a kulturális exportőr szerencsés, mert amit kínál és ahogy kínálja, az egybevág az importőr igényeivel. Ráadásul Amerika (vagy tágabban a Nyugat) kultúrjai iránt akkora a kereslet, hogy minden bővli vevőre talál, hiszen a kényszerű önmegtartóztatás évtizedei alatt elhalasztott fogyasztás vágya ma mint tűzhányóból a láva tör elő egész Kelet-Európában. A „kínálati oldalon” egyébként sem félelmetes a verseny. A kereslet ugyanis eleve elfoglalt az USA javára: az exkommunista fogyasztó eszerint már húsz éve is jobban szerette az újvilági szabadpiacot, mint a szociális piacgazdaságot, Hollywoodot, mint a Cinécittát és Elvis Presleyt, mint Yves Montand-t. Különben is, amikor ma úgy hiszi, hogy európai kultúrjait választ, mondjuk egy érdekfeszítő német tévésorozatot vagy egy tréfás francia képeslapot, könnyen kiderülhet, hogy az amerikai eredeti helyi másolatát vásárolta meg. Még a pizzát sem tekinthetjük nyugodt szívvel az olasz konyhaművészet remekének, ha a *Pizza Hut* a legfőbb szállítója.⁷

A szerencsés gyarmattartónak mindössze egyetlen aranyigazságot kell jól a fejébe vésnie: ne emlékeztessd a népet a korábbi megszállóra! Ha van egy kis esze, nem provokálja őket zavaros ideológiákkal és nyers erővel, hanem inkább korrumpálja: kenyérrel és cirkusszal.⁸ Amúgy megengedheti magának a luxust, hogy türelmes és tapintatos legyen.

⁷ Kanyargósabb utak is elképzelhetők. Mint Kamarás István elmondja kötetünkben, a buddhizmus nem Ázsiából, hanem az Egyesült Államokból érkezik Magyarországra, méghozzá Európán keresztül. És van úgy, hogy a Soros Alapítvány filantrópiái ötletei Magyarországról indulva, ám New Yorkon át térnek vissza Budapestre, miközben beutazzák fél Kelet-Európát (lásd Zentai Violetta írását). A szauna sem közvetlenül finn rokonainktól érkezett hozzánk.

⁸ A tászári bázis fő pr-tisztje, civil foglalkozását tekintve börtönőr, büszkén közölte velem, hogy Magyarországról három dolgot tud: azt, hogy földjét ősi nemzet lakja, azt, hogy régen itt élt Drakula és azt, hogy az ország sokáig orosz megszállás alatt állt. Viszont kezdettől fogva világos volt a számára, hogy nekik, amerikaiaknak udvariasabban kell viselkedniük, mint a szovjeteknek, illik látogatniuk a környékbeli templomokat, jól teszik, ha fegyvereiket időnként megmutatják a helyi gyerekeknek és ha segítik az öregotthonokat. Benjamin Barber helyeslően

■ *Erőtlen ellenállás.* A gyarmatosító más okból is áldhatja a szerencséjét. Nem kell tartania attól, hogy a helyi lakosság részéről szilaj támadások érnék. A szovjet civilizáció egy szempillantás alatt felszívódott, a nemzeti hagyományokat pedig nem volt idő mozgósítani, mielőtt a posztkommunizmus kulturális sivatagát meghódította volna a Nyugat. Eszerint a kulturális globalizáció lényegében kétszemélyes játék: az egyik oldalon a Nyugat foglal helyet, melyet a *one and only* amerikai civilizáció ural, a másikon pedig Kelet-Európa „tulajdonságok nélküli” társadalmait látjuk, mint „gyenge” kultúrákat. A kommunizmusból öröklött szociális anómiát, kulturális elbizonytalanodást csak erősíti a partner.

A magyar újpopulizmus nyelvén: eltaknyolódott gerinc, pincérmemzet, amerikai-zsidó karvalytőke, új Nagy Testvér.⁹ Más szóval, 1989 után nem úr támad, hanem a kommunisták kulturális hagyatéka egyszerűen belenő a nyugati, „globalista” civilizációba (vö. liberálbolsevizmus). Az erkölcsi relativizmus, az önbizalomhiány, a tehetetlenség fokozódik az „új szolgaságban”. Valamikor „erős” nemzeti kultúrák veszhetnek így ki a történelemből. Még nemzettudatos kormányaink is szegények a kulturális önvédelemhez, és hihetetlen nyomás nehezedik rájuk, hogy felhúzzák a zsilipeket a „kozmozopolita kultúrmocsok” áradata előtt. Mi több, az elmúlt évtizedben mi, hazafias értelmiségiek a politikai sarlatánok, komprádorok és szellemi lakájaik mögé szorultunk, már ami a közvélemény, a közérzület befolyásolásának esélyeit illeti... – engedelemmel nem folytatnám az unalomig ismert kesergőt.

Hirtelen ellenvetések

E három feltevés valahogy otthonos hangulatot áraszt. Mintha Immanuel Wallerstein, a néhai Herbert Marcuse és Jean-Marie Le Pen egy asztalnál búsongának kelet-európai követőikkel, nemegyszer magukat liberálisnak mondó társadalomtudósokkal és közírókkal is. Zsigeri gyanakvás és túlzó azonosítás, konspiráció orrontása és romantikus antikapitalizmus – közben persze sűrűn

idézi Vlagyimir Zsirinovszkijt: a németek a villámháborúval jöttek; „az amerikaiak okosak... Tudják, jobb, ha rágógumival, harisnyával és McDonald's-szal érkeznek” (Barber, 1995: 195).

⁹ A képzavart fokozandó, idézem Lezsák Sándort, akinek néhány éve egy októberi ünnepi megemlékezésen látomása támadt. Szerinte „fenyegető zajjal közeleg valami új, nagy hadigépezet”. A globalizáció a fegyvereknél sokkal alattomosabb módszerekkel kívánja „legázolni” Magyarországot. Budapest éppúgy körbe van zárva, mint 1956-ban, csak most nem szovjet tankok, hanem a multinacionális cégek nagyáruházai készülnek a megszállásra (Megemlékezés..., 1998).

elszórt féligazságok.¹⁰ És felszólítások: ha régen gúnyolódni tudtunk a szovjet háborús filmekben, nosza tegyük ezt most az amerikai *akcióthrillerekkel* is. Ha azelőtt nem ízlett a *scsi*, ne féljünk most undorodni a kukoricapehelytől sem. Ha *anno* a „kommunisták ellen” jártunk táncházba, menjünk most oda a nyugati silányság ellen tiltakozandó. Ha régen nem tetszett a rendszer, hát ne tessék oly nagyon ma sem. Vajon akik így gondolkodnak, a magaskultúra, benne a népművészet hű őrzői vagy inkább európai sznobok, akik mindenestül elvetik az amerikai civilizációt, tekintet nélkül annak sokszínű és sokminőségű voltára? Esetleg a külföldi konkurenciától nem is a népdalt, hanem a nótát féltik? Vagy pusztán saját értelmiségi privilégiumaikat, melyet a McWorld piaca

¹⁰ A tapintat kedvéért egyelőre csupán külföldi szerzőket idézek, elsőként Slavoj Žižeket (1998, 1999, 2000), aki tele(s)írja a nyugati sajtót a globális kapitalizmus veszedelmeivel, és Zygmunt Bauman (1998, 2000, 2001a és 2001b), akinek ugyancsak ritkán akad jó szava a globalizációról, hogy térségünk két hírességével kezdjem. Žižek úgy gondolja, hogy az exkommunista országoknak azért kell belépniük az EU-ba, nehogy „a Nyugat teljesen lenyeljen minket” (Žižek, 1998: 7), és a „globális kapitalizmus diadalmenete” felett szomorkodik (uő, 2000: 8–9). Baumannak újabban leginkább csak a végletes individualizáció, a modernitás cseppfolyóssága és az elharapózó bizonytalanság jut eszébe a globalizációról. Ha éppen nem a globális gazdagság–lokális szegénység paradoxonát állítja fel (idézi Beck, 1997: 100–105). Ám azt hiszem, ők mindössze fontos melleszereplői/ötletadói a kulturális globalizáció nyomorúságos feltartóztatatlanságáról szóló tudományos és közbeszédnek. E (magamban így hívom) „tarolási retorika” sikeréhez alapvetően az kellett, hogy Birmingham és Binghamton, a *Cultural Studies* és a wallersteini világrendszer-elmélet, valamint a tőlük korábban sem független posztkoloniális kritika, tehát három, jó erős marxista gyökerekkel megáldott irányzat összetalálkozzék (vö. Wallerstein, 1991, 1997; Said, 1993, 1998, 2000, 2001; Hannerz, 1992: 223–228; Robertson, 1994: 45–48 és 61–85; Vörös és Nagy, 1995). S máris előállt a „periféria megrontásának” elmélete (Hannerz, 1991: 108), mely az egyenlőtlen csere, a kultúrdömping, az agymosás fogalmaival operál, akár egy sci-fiben, ahol a földönkívüliek testestül-lelkestül átprogramozzák az embert (vö. Fluck, 1999). A kulturális globalizáció mögött eszerint mindig ott rejlik egy nagyobb hatalom (ne köntörfalazzunk: egy, pontosabban a nagyhatalom), mely végső soron letöri az ellenállást: alapvetően gazdasági, ám ha kell, politikai-katonai erőszak segítségével.

Hogy ki a „taroló” és hogyan csinálja, azzal a 33. és 59. jegyzetben foglalkozom. Most csak a holista ábrázolásra, a globális terjeszkedés sorsszerűségére és a bizonyítékok „markírozására” szeretnék utalni. Arra, hogy e kutatási programban a nagyvilágnál és a modernitásnál ritkán akad kisebb megfigyelési egység, hogy a szerzők túl hamar ejtik ki a szájukon azt a szót, hogy „elkerülhetetlen”, és arra, hogy a kutatói közösség körbehivatkozásainak forgatagában éppen csak felmutatni illik a bizonyítás eleve evidensnek tekintett kellékeit (na persze Hollywood, na persze internet...). Ez akkor is így van, ha valaki hat év alatt három könyvet is szentel a „mcdonaldizálás” tézisének (lásd Ritzer, 1993, 1998, 1999). És akkor is, ha valaki, mint Barber, érzi ugyan a tarolás határait, de a McWorld „centrifugális erőit” hipnotikus képességekkel ruházza fel, és végső győzelmet jósol nekik: „a dzsihád lehet az utolsó sóhaj a McWorld örök ástása előtt” (Barber, 1992: 63). Kelet-Európa a biztonság kedvéért kap egy barackot a buksijára, mert túl hamar lemondott a sóhajtozásról (vö. Barber, 1992: 61 és Jameson, 1999: 67). A mintapélda Žižeknél is az NDK, melyet túl hamar beszippantottak (Žižek, 1999: 190). Azt, hogy jön a globális kapitalista „monokultúra”, még a hibriditáshívó John Tomlinson is hajlandó fontolóra venni, olyannyira,

könnyedén elsöpör? Azért oly gyanakvóak a tömegkultúrával szemben, mert annyira kifinomultak vagy azért, mert olyan enerváltak?¹¹

Furcsamód a nacionalista pártok szerte Kelet-Európában, ha kormányra jutnak, kerülnek a fárasztó és gyakran népszerűtlen munkát a népi hagyományok védelmében. Ideológusaik szeretnek persze arról lamentálni, hogy a tévében kevés a hazai gyártású program, a boltok fölött meg túl sok az angol nyelvű cégér. A szekták, a drogok, az erőszak és a nemi szabadosság (mind nyugati kultúrcikk ugyebár?) pedig züllesztik a fiatalot, és szétzilálják a családot.¹² Időnként sikerül is e hitelveket a parlamentben közepesen szigorú törvényekké kövacsolniuk, ám kétszer is meggondolják, hogy felszólítsák híveiket: bojkottálják a külföldi árukat, tüntessenek a NATO-képviselő épülete előtt és hunyják be a szemüket a moziban, amikor a hősnő levetkőzik. És ez nem csak azért van így, mert az effajta kampányok térségünkben rossz emlékeket ébresztenek. Hanem?

Kezdjük rögtön a „főbűnőssel”, a McDonald’s gyorsétteremmel. Idősebb kelet-európai bírálói annak idején megtanulták, hogy a kapitalizmus az első hamburgernél kezdődik, és ami a minőséget illeti, ott is végződik. Mifelénk azonban a hamburger nem a francia ételművészet remekeivel mérkőzik, hanem azokkal a szeszélyes hústartalmú, zsíros fasírtgombócokkal, melyeket zsúfolt munkahelyi étkezdékben szolgáltat fel (és gyakran szolgál fel ma is) valamely köz- (ma már inkább magán-) konyha. Vajon megjósolhatjuk-e a cseh, az orosz vagy a magyar civilizáció elkerülhetetlen hanyatlását, tudván, hogy a *fast food* szentélyeiben többnyire stabil az ételek minősége, az illemhely csaknem tiszta

venni, olyannyira, hogy könyvében még Serge Latouche (1996) szellemi ámokfutásának (máris minden nyugatosított, *West as a Megamachine*) is képes egy udvarias alfejezetet szentelni (Tomlinson, 1999: 67). (Talán mégsem túloztam szörnyen, amikor az előbb Le Pen nevét említettem.) Ha ezek után valakit még érdekel a posztkommunista világ mint olyan globalizálásának sekélyes horrortörténete, ajánlom, lapozzon bele Burbach, Nunez és Kagarlitsky (1997) könyvébe. Krystyna Romaniszyn meglehetősen mérges írása példa a régiókban megjelenő lapos kifakadások százaira (Romaniszyn, 2000). Honfitársainkról lásd a 16. jegyzetet. Azokról a szerzőkről, akik bíznak a lokalitás erejében, és a tarolás helyett a hibridizálás lehetőségeit fontolgatják, lásd a 70. jegyzetet.

¹¹ Vö. Wessely, 1998: 21. Vagy ahogy Raymond Williams jegyezte meg egyszer a népszerű kultúra lefitymálóirol: hát igen, számukra „the masses are other people”.

¹² A magyar újpöpolizmus kifogyhatatlan a nyelvi ötletekben, amikor xenofóbiában utazik. Képviselői hasonlították már Soros Györgyöt természethez, nevezték a feketéket pigmeusoknak, a liberálisokat pedig idegenszívűeknek. Dalos György írása a Frankfurter Könyvvásárról egy új nyelvi leleménynek, a zsidók kurziválás útján elkövetett megkülönböztetésének hátterét is megvilágítja. Ha az olvasó kötetünk Taszárról szóló tanulmányához keresne kétes illusztrációt, tekintse meg a *Magyar Fórum* VIII. évfolyama 29. számának címlapfotóját. Csak a képaláírást idézem: „Mérsékelt világos tónusú IFOR-katona éppen arra törekszik, hogy fényesre subickolt (sic!) bakancscsal tisztelje meg a milicentenáriumukat ünneplő magyar vitézeket. [...] A kép jól mutatja a bennszülött közreműködő önfeledt sikerélményét, határtalan önbizalmát, illetve a jö-

és nem kell borraivalót adni a személyzetnek? Vagy fordítsuk meg: vajon a McDonald's a magyar haladás éllovasa lenne, ha egyszer csak sült szaloncukorra vagy rántott húsról cserélné a hamburgert a *Big Mac*-ben, melyet ezentúl „Nagy Skótnak” nevezne? Esetleg „Nagy Labancnak” a bécsi szelet miatt.¹³

Magyarán szólva, nem elég az amerikai (vagy általában a nyugati) kultúra démonizálása¹⁴ és hazai feldicsérése, kell bizony jó adag amnézia is ahhoz, hogy a társadalom elhiggye: a kulturális nyitás feltétlenül több kárral jár, mint haszonnal. Vegyük például az internetet, melyet manapság az egész világon illik a kultúrszemét legfőbb terjesztőjeként elítélni. Kelet-Európában azonban ahhoz, hogy a világháló ellenőrzését szorgalmazó puristák sikerrel járjanak, először el kell feledtetniük velünk, hogy nem is olyan rég leveleink felbontva érkeztek, a fénymásoláshoz hivatali engedély kellett és még írógépeinket is begyűjthette az éber hatóság.¹⁵ Hasonlóképp, kevésbé fogékony az ember az MTV videoklipjeinek stupiditását kárhóztató szövegekre is, amennyiben nem törölte még ki teljesen az emlékezetéből a mozgalmi dalokat, a népies rockimitációkat, az esztráddenét, a nótát és az operettet, melyek ostoba egyvelege uralta évtizedeken át térségünkben a tömegkultúrát a muzsika világában.

De gustibus...

Az efféle összehasonlítások az évek során persze veszítenek érvényükből. Kivált akkor, ha a régió számos országában összehajolnak a nemzeti és kommunista nosztalgikusok, hogy – az előző példánál maradva – megvédjék az elmaradottságot, a cenzúrát és a létező szocialista giccset. Hogy büszkén elmondják: lehet,

vőbe – az újabb ezeregy száz esztendőbe – vetett rendíthetetlen hitét.”

¹³ Egyébként a McDonald's rendszeresen színesíti kínálatát, mert érzi az „etnikai ételek” új keletű népszerűségének fenyegetését és elébe megy a versenyt. Túllépve ezzel a helyi ízekhez való alkalmazkodáson, melyről James Watson (1997) tudósít. Tulasi Srinivas számol be a „*Maharadzsza Mac*” hányatott sorsáról Indiában, ahol a hamburgert sokan tisztátalannak tartják (Srinivas, 2002: 94–97). Arról, hogy a globalizáció miként vezet a harmadik világ konyhaművészetének gyors terjedéséhez, lásd Alan Warde (2000) írását.

¹⁴ A kulturális elkeseredés ezt megkönnyítette „normál” mennyiségéről, melyet a globalizáció kétségtelen növelhet, Dessewffy Tibor (1998) ír.

¹⁵ Szemtelen fintora a sorsnak, hogy a világhálón ma hamisítatlan kommunista kultúrát terjeszt a mindenkor magyar kormány. A „Digitális Halhatatlanság” (mai nevén: Digitális Irodalmi Akadémia) az 1994 és 1998 között működő kulturális kormányzat utolsó lehelete volt. Hogy elkerülje a vitát arról, kiket is válasszunk irodalmi halhatatlanságaink sorába, az akkori – liberális – kultuszminiszter minden volt Kossuth-díjas író és költőt, köztük a szocreal néhány bajnokát is, rendeletileg arra érdemesítette, hogy műveiket „éternél maradandóbbá” tegye a számítógép. Az internet persze türelmes: magyar használói a már megszokott üzleti és kultúrjunk mellett nemrégiben megismerkedhettek a választási kampány virtuális szemével is.

hogy zsíros volt a fasírt, de a miénk; talán tényleg nem élvezhettük mindnyájan a szólásszabadság előnyeit, de a bűnözők sem; és ha együgyűek voltak is néha a dalok, hál' isten nem a testiségről szóltak és nem káromkodtak bennük folyton. Kétségkívül (igaz, nem túl bölcsen) igényelhetnénk velük együtt, hogy a kulturális feltárlkozásnak „igenis tessék decensebben végbemennie”. Nem kell ahhoz vészes elitizmus ugyanis, hogy az ember ne imádjá mindenestül e feltárlkozás némely főszereplőjét: a fafejű brüsszeli bürokratát, az agresszív külföldi befektetőt, az önhitt juppit, a korrupt pártpolitikust, a csaló vállalkozót, a fanatikus szektafőnököt, a zöld fundamentalistát, a valóságshow-k narcisztikus sztárjait, a kegyetlen kábítószer-kereskedőt stb., illetve a kulturális nyitás bizonyos műfajait és helyszíneit: a lakodalmas rockot, a *paintball*-t, a pankrációt, a *love parade*-ot, a plazák, játéktermek és *peep show*-k világát, a választási óriásplakátot, a botránysajtót, a romantikus füzeteket vagy az *infotainment* és *edutainment* bugyuta válfajait – hogy főként a kirívó újdonságok közül válogassak.¹⁶

¹⁶ Nem állhatom meg, hogy ne szóljak itt azokról a magyar szerzőkről is, akik – meglehet, olvasva a 10. jegyzetben idézett irodalmat – a „taralosi retorika” hívéül szegődtek. Mindannyian elmondhatnák George Ritzterrel: „Bár egész könyvemben nem győztem hangsúlyozni, hogy a mcdonaldizálás feltartóztathatatlan, leghőbb vágyam mégis az, hogy tévedjek” (Ritzter, 1993: 187). Azokra a filozófusokra, esztétákra, szociológusokra és közírókra gondolok, akik Magyarországon újabban már-már hivatásszerűen nyilvánulnak meg a kulturális globalizáció tárgyában. Közünk szövege igen kevesen vannak, ami első ránézésre igazolni látszik a taralosi alaptételét: „a tudományt is *gleichschaltolták*.” A kritika hangerejét, illetve a tapasztalati bizonyítást mellőző, egy-egy félmondatba sűrített undort és katasztrofizmust tekintve viszont félek, nincs okunk a panaszra. Névsorban haladok.

Ankerl Géza szerint „a globalizmus ... a nemzeti, nyelvi és más »folklor«-különbségeket mint csökevényeket, a lokális rezervátumok lomtárába utalja” (Ankerl, 1998: 33). „Gazdasági fundamentalizmus” és „szekuláris misszionárius buzgalom” mozgatja, a „Globális Gondolat” hatására a lokális gondolat összezsugorodik, a „Nyugat tudatlan gögje” a harmadik világégést kockáztatja (Ankerlrel beszélget Monory és Tillmann, 1998: 3, 7; lásd még Ankerl, 2000). Csányi Vilmos arról panaszkodik, hogy „megszaladtak az emberi konstrukciók”, „a globalizáció elkerülhetetlen”, közben fél, hogy „a hagyományos kultúrát már magunk mögött hagytuk”, az újabbról pedig riadtan kérdezi, „mit reprezentál e sok műanyag szemét?” (Csányi, 1999: 86). György Péter „radikális globalitásról” beszél, mely „folyamatosan marginalizál”, no meg az „Egyesült Államok által kulturálisan meghódított régiókról”, a populáris kultúra „expanziójának teljességéről”, arról, hogy „attól a naptól kezdve, hogy a berlini fal kereskedelmi termék lett, azaz az ideológiai ellenfél végképp megadta magát, immár nem maradt semmiféle érvényes és értelmes globális dialógus a fogyasztás kultúrájának keretén kívül” (György, 1998: 155, 162, 192, 195). S bármily furcsa, a „teljesség”, a „végképp” és a „semmiféle” még fokozható: az Egyesült Államok „egyetemessé puffasztott nacionalizmusa”, „a kannibálként minden helyi különbséget felzabáló Egyesült Államok”, a kortárs amerikai populáris kultúra mint a „III. világháború egyedüli győztese” – írja György másutt (György, 1999: 82, 87). Lányi András (1999) és Szalai Erzsébet (1999a) könyvéből is árad a globalizációs szorongás (Lányi mindenekelőtt az ökológiai hanyatlástól, Szalai inkább az úgymond neoliberális elittől retteg), Györgytől eltérően a rezonőr beletörődése nélkül. Lányi

E kötet szerzőivel egyetemben a kutatás idejére én is kikapcsoltam azonban hagyományos közép-európai reflexeim. Nem mérícskéltam, hol kezdődik és meddig tart a magaskultúra és mi az, ami az úgymond alacsonyból még ízléses és mi az, ami már nem. Az *Előszó*ban elmondtam, miért döntöttünk így. Most hozzáteszem: nem kívántunk rossz társaságba se keveredni. Azok közé, akik

például szeret olyan fejezetcímet adni, hogy „*The Media is the Mess*” (Lányi, 1999), borzongani „a Madonna-termékcsalád ... dizájnjaival kapcsolatos altesti szörszálhasogatástól” (uő, 1996b: 63) és eképp dörögni: „az uralkodó elit világméretű és cseppet sem vértelen számháborúkból érvényesíti absztrakt túlerejét. [...] *Hatalom* a gazdagság egyetlen forrása. [...] A gazdagság pedig az érzéki élvezetek bősége. [...] Az esztelen tékozlás, a hivalkodó és örömtelen érzékiség – noblesse oblige” (uő, 1996a: 62, kiemelés az eredetiben). Legújabbban pedig szomorú jóslattal él: „A globalizáció túlesett a csúcspontján és a regionalizáció következik. Emlékeztetnék arra, hogy a múlt század végén pont ugyanitt tartottunk. Egy kellemesen globalizált világ, kifosztott és leigázott gyarmatokkal, ahogy annak rendje és módja, egy kellemesen kulturált, békés Európával, egy fantasztikusan fejlődő Amerikával. Ennek a csúcspontján, mikor mindenki úgy érezte, hogy a tudomány, a művészet, a civilizáció elérte a maximumot, és a haladás gyümölcseit már csak le kell szedni a fáról, kitört az első világháború” (Lányival beszélget Csák, 2002). Szalait (1999b, 2001) elsősorban az elitek összeesküvése foglalkoztatja, s ezzel összefüggésben „a világ küszöbön álló egypólusúvá alakulása, és a lokális társadalomszerveződési elvek globalizáció hordozta totálissá válása”. Szeptember 11-e után így nyilatkozik: „Az amerikai elitek felelősségének gondolata elől ... nem tudok kitérni. [...] A kulturális elit felelőssége abban mutatható ki, hogy az akciófilmek keresetűl – amelyekkel elárasztotta a világot – mintegy modellezte előre ezeket a támadásokat. A gazdasági elit pedig annyiban okolható, hogy mint a nemzetközi nagytőke része, egyenlőtlen versenyt kényszerít a világra, és erőfölénye alapján részt vesz a fejlődő világ erőforrásainak kiszivattyúzásában (Szalai, 2001). Végül idézem Tamás Gáspár Miklós (TGM) néhány látványos fordulatát is. Ő egyik legfrissebb pamfletjében a „globális-neoliberális kapitalizmus savfürdőjéről” értekezik, átveszi a centrum-periféria-modellt, azt állítva, hogy „a kapitalizmus, amikor a fölhalmozás határaiba ütközik, ... a premodern eszköztárához nyúl”, nem más, mint ő az „őseredeti vadság oka” (Tamás, 2002a: 22, 28–29, 67). TGM szerint a neoliberalizmus hegemon, a posztfasizmus globális és – mint már idéztem – „a McWorld is dzsihád” (uő, 2002a: 42). Az ATTAC magyar nyitókonferenciáján egyebek között az alábbi téziseket hirdette meg: „A nyugati hatalmak és a nemzetközi pénzügyi szervezetek gazdasági diktátumai ... a népakaratot csorbítják. Ez tiszta és nyílt erőpolitika, amely a humanista erkölcsbe ütközik. A demokratikus politikai kontrolltól megszabadult közvetlen tőkeuralom elpusztítja a természetet, ezen belül az emberi egészséget. A tőkés osztályuralom elpusztítja a természetet és a kultúrát. A globális kapitalizmus ellenszere: az internacionalizmus, az elnyomottak és kizsákmányoltak nemzetközi szolidaritása” (uő, 2002b).

Igazságtalanság lenne persze itt megállni, hisz a kórus többszólamú, sőt – hál’ isten – több kórusnak is hallatszik a hangja. A Hayek Társaság környékén föltűntek a globalizáció liberális/libertárius védelmezői (vö. Seres, 2000a, 2000b, 2001). Azután ott vannak a „töprengők”, mint Almási Miklós, Böröcz József, Gombár Csaba, Hankiss Elemér vagy Szilágyi Ákos, akik ugyan nem rajonganak a globalizáció „alternatívátlanágáért” (Gombár, 2000: 35–42), de finomabban elemeznek, mint a „tarolók”, sokat kérdeznek, és tartózkodnak a pátoztól. Szilágyi például a „globális civilizáció csodálatos ürességéről” beszél (Szilágyi, 2000: 101–111); Hankiss (1999, 2000) többnyire rokonszenvez a fogyasztói civilizációval, amikor „proletár reneszánsznak” kereszteli el; Almási ambivalens: „a globalizálódás letarolja a helyi kultúrákat, azok meg visszavágnak” (Almási, 1998a, lásd még 1998b); Böröcz szerint „ma jól látszik Hollywood és egyáltalán az amerikai tömegkul-

mindig tudják, mi a jó a (magyar) embernek. Nem mintha magunk között meg tudtunk volna egyezni...

A várva várt Nyugat

Érkezzünk meg végre a Kárpát-medencébe, ott is egy kis-közepes méretű köz-társaságba, állítólag Kelet és Nyugat, egyszersmind Észak és Dél határán, melynek lakói nem állnak rokonságban a szomszéd népekkel. Kultúrájuk – hirdetik büszkén – hagyományosan európai, jelentős német-osztrák beütéssel. Ez utóbbit időnként elfelejtik említeni. Annál inkább etnikailag keveredő, befogadó, vendégszerető természetüket. Döntő többségükben keresztények, bár a kommunizmus idején erősen elvallástalanodtak, és átevickéltek egy-két értékválságon is, míg sikerült végül a régi rendtől, annak is egy meglehetősen cinikus válfájától búcsút venniük – igaz, nem teljesen önszántukból. Nacionalizmusuk, bár ez politikai vezetőiken nem mindig látszik, ez idő tájt mérsékelt, ám az elmúlt

túra uralma a kulturális globalizációban, de egyáltalán nem szükségszerű, hogy ez továbbra is így legyen” (Böröczcel beszélget Monory és Tillmann, 2000: 6). Feltűnő az antropológia csendje. A kivételek közt találjuk Bodnár Juditot, Hammer Ferencet és Fejős Zoltánt, akik tárgyilagosan és műgonddal elemeznek (Bodnár, 1999; Hammer, 1997 és 2001; Fejős, 1998; Fejős és Szijártó, 2000), valamint Kapitány Ágnes és Kapitány Gábort, noha róluk ez nem mindig mondható el (Kapitány és Kapitány, 2000; az ő amatőrizmusukról lásd Vörös, 1997).

A tarolási retorika híveit így kevesen intik nyugalomra. Babarczy Eszter és Farkas Zsolt neve jut hirtelen az eszembe, akik ráadásul frívolan képesek beinteni. Babarczy György Péter apokaliptikus vízióit, romantikus antikapitalizmusát bírálja (Babarczy, 1997), s ezzel eleven pontjára tapint, hisz György szereti „tiborcizmussal” és csurkizmussal vádolni vitapartnereit (vö. György és Lányi, 2002). Babarczy rámutat arra is, hogy az amerikanizáláspánik mélyén súlyos lenézés lappang: pedig „a befogadó ... nem passzív, képes a távolságtartásra, az ironiára, a szkepszisre, a cinizmusra” (Babarczy, 1997: 28). Farkas Zsolt Sergio Benvenuto *Lettre*-cikke ürügyén szól hazai kollégáihoz, s fejezi ki aggodalmait az elsőpró amerikanizálás kultúrharcos hevületű kritikáját illetően (vö. Farkas, 2000 és Benvenuto, 2000). Némileg más felállásban, hasonló pengeváltásra került sor Melegh Attila és Dupcsik Csaba között (vö. Melegh, 1999 és Dupcsik, 2000).

Pár éve, nem sokkal azután, hogy megjelent Csepeli Örkény és Scheppele 1998-as cikke (bővebben lásd az *Előszó*ban), még süketek párbeszédének neveztem volna a Magyarországon a globalizáció átkairól/áldásairól induló vitát. Persze túloztam volna: ugyanis szinte alig volt benne beszéd. Annál több szenvedély és politikai instrumentalizálás. Mint annyszor, ma is inkább a szociológusok tartanak a gyarmatosítástól és a kulturális hanyatlástól, míg a közgazdászok egy idő után nem bírják tovább, és közreadnak néhány pragmatikus érvet a globalizáció előnyeiről is. Lásd az Antal és mások cikkével induló *Népszabadság*-beli vitát (Antal, Csillag és Mihályi, 2000). Azután, hogy Joseph Stiglitz és Soros György is beszállt a világméretű polémiaiba (Stiglitz, 2002; Soros, 1998, 2002), nem vagyok oly derűlátó saját szakmámat illetően [lásd például Inotai András és Lányi Kamilla fenntartásait a globalizálódó piac hatékonyságáról (Inotai, 2001; Lányi, 2001)]. Mások írásai viszont óvnak a túlzott borúlátástól (Antal, 2000, Csontos, Király és László, 1999; Pete, 1999).

másfél évszázadban is hajlottak arra, hogy megszállóikat hosszú évtizedeken át békésen elviseljék, helyi képviselőikkel kiegyezzenek. Elvakult osztrák-, német- és oroszellenesség csak ritkán és rövid időre (vö. szalmaláng) kerítette hatalmába őket. Sohasem tápláltak ellenérzéseket az Egyesült Államok iránt.¹⁷ Értelmiségük befolyásos csoportja vall liberális-kozmpolita nézeteket, a választók elenyésző része támogat izolacionista pártokat. Politikai berendezkedésüket mostanában demokratizálták, gazdaságuk viszont régóta nyitott, s a közelmúltban szédületes gyorsasággal építették le állami szektorukat, és deregulálták piacukat is. Igaz, mindeközben volt idejük megtanulni kreatívvá válni, hozzászokni ügyeik informális intézéséhez, a hatalom megkerüléséhez, kijátszásához, bármely Nagy Ideológia pragmatikus tompításához, a passzív ellenálláshoz, megami ezekhez elengedhetetlen: az alkuhoz, a színleléshez, a kettős beszédhez.

Effajta sztereotip állítások segítségével szoktuk (nemde?) bevezetni külföldi barátainkat a magyar kultúrába: magunkkal egyetértve, ám saját véleményünk-től rögtön el is távolodva. Egyszerűen azonnal igazolva mondandónkat. Íme egy igazi „gyenge” kultúra – hiszik ilyenkor beszélgetőpartnereink – ha ez nincs predesztinálva arra, hogy globalizálják, akkor egyetlen kultúra sincs a világon. Hisz kultúráját védendő, kevés a hadra fogható katonája, azok is dezertálnának adandó alkalommal, nincsenek erődtítményei, védvonalai, tágas hátszaga. Ezek ott a Duna mentén nem ortodoxok, mint mondjuk a szerbek vagy a románok (az iszlámról, jaj, ne is beszéljünk), akiktől – tudvalevő – távol áll minden, ami nyugatiasan civil. Nem is valami patinás civilizáció képviselői, mint a görögök vagy az olaszok, nem is egy volt birodalom örökösei, mint a spanyolok vagy a franciák, akik mind lesajnálhatják a „talmi” amerikaiakat, de akár le is ereszkedhetnek hozzá. Etnikai családjuk szűk, keblüket bajosan dagaszthatnák a kulturális szolidaritás pángermánhoz vagy pánszlávhoz hasonló érzései. Szegények is az istenadták, ha akarnának, se tudnának annyit beruházni nemzeti önérzetükbe, mint mondjuk az osztrákok vagy az írek. Ergo, ha elindul a Nyugat, nincs mivel és miért ellenállniuk, és nincs is hová menekülniük. A legtöbb, amit tehetnek, hogy erényt kovácsolnak a szükségből – és maradnak, ahol vannak. Rezignáltan hídnak vagy kompnak nevezik magukat, és a közvetítést, az átmenetet, az „útközben”, divatos szóval: a *liminalitást* választják önazonosságuk vezérelvéül. Ha már a „svájciságról” néhány évszázada lekéstek.

Hogy védekezés helyett inkább támadjanak, s terjesszék serényen saját kultúrkincseiket a glóbuszon?¹⁸ Talán kiáltsák a világ arcába azt, hogy *csodaszarvas*

¹⁷ Taszáron mindössze ez a falfirka várta az amerikai katonákat: „Jöttetek volna 56-ban!”

¹⁸ Pontosan mit is? E tehetségeire oly büszke nemzet első nekifutásra atomfizikusait, zeneművészeit, hollywoodi filmcsinálóit (és talán Puskásékat) szereti elősorolni, mint akik maradandó

vagy hogy *vérszerződés*? Vagy azt, hogy *turáni átok*? És milyen nyelven? Majd minden mást, ami Árpád után következik, már amúgy is a Nyugat nyelvén kellene mondaniuk, nemegyszer (vö. „Ugocsa *non coronat*”) a szó szoros értelmében. Nem mintha a nemzeti eredetmítoszok feltalálása nem lett volna nyugati módi. Ide, kérem, a globalizálódó Nyugat akkor is bemaszírozna, ha – s ezt köszönjük a kommunizmusnak – nem várva várnák. Így a megfellebbezhetetlen ítélet, mely – nehéz nem észrevenni – a kapitalizmus felé száguldó lovas korábbi allegóriájának alig egy leheletnyivel bölcsebb átírata. Ez az átírat egy idő óta Samuel Huntington íróasztalán fekszik...

Talán azért is, mert önmagunkról alkotott sztereotípiáink egyik felét, azt, amelyik az együttműködés vagy a beletörődés mélyén megbúvó – nemegyszer önkéntelen – kulturális ellenállásra utal, a gyanakvó külföld nem veszi tőlünk komolyan. Mondván: biztos csak lelkiismeretüket nyugtatgatják, amikor ritka fenntartásaikat daccá stilizálják. Tudjuk jól, sírva szeretnek vigadni. Pedig jó esetben a nem aktív, nem hősi, nem szervezett szembeszegülés is bizonyíthatja egy kultúra erejét. Ha valaki mégis ragaszkodni szeretne a gyenge kultúra hipotéziséhez, kedvéért e kötet írásait ismerve kérdésbe is fordíthatom ezt a sejtést: hogyan lehet az, hogy még egy ilyen „esendő” kultúrát, mint a magyar, sem képes a globalizáció egyhamar elsöpörni?

Kanyarodjunk vissza egy pillanatra közhely-allegóriánkhöz. Tudjuk, lovasunk sose hordott népviseletet, legfőljből farmerjét díszítették népi motívumok az 1960-as évek végén, abban járt szülei telkére. Később lett egy kis Trabantja is, majd jött a Lada, melyet a rendszerváltás után a gyerekek adott, mikor megvette első Toyotáját. Már a Trabanttal bebarangolta fél Nyugat-Európát az 1970-es években. Attól még, hogy szülővárosának párttitkára lett, mondjuk, 1984-ben, feleségének nem kellett megválnia jól menő butikjától, sőt. Vele egy rockkoncerten ismerkedett össze, melyet a városi KISZ-bizottság szervezett. Később együtt jártak egy jógaklubba, ami akkoriban a krisnások fedőszervezeteként működött. Az asszony az idő tájt még rendszeresen olvasott modern francia irodalmat, ma viszont – miután egy multinacionális bevásárlóközpont kiszorította a piacról, és kénytelen volt beállni egy kínai üzletbe – se ideje, se pénze

nyomot hagytak a XX. század világkultúráján. 1989-ben az 1956-os forradalom is felkerült a listára, ma már talán Soros György is rajta van, Herzl Tivadar szerencsében már nem lennék biztos. Egy-egy világgraszoló találmány (mint Bíró László golyóstolla), Nobel-díj (Szent-Györgyi Alberté mindenképpen), Szabó István Oscarja, Rubik Ernő bűvös kockája, a Polgár-lányok, talán Kis-hont Ferenc: ők sem hiányozhatnak. Mint tudjuk, e nyomok többsége egy kis amerikai segítség nélkül bajosan lett volna maradandó. Dalos György Frankfurtból szóló írásában sejteti, hogy a magyar irodalom jobban járt volna, ha a kormány egy nemzetközi pr-céget bíz meg kultúránk képviseletével.

nem marad másra, mint hogy a HBO programját élvezze. Meg a síelés telenként Ausztriában. Férje időközben egy amerikai székhelyű emberjogi NGO munkatársa lett, a hamburgert utálja, a *szusit* viszont nem, és szabadidejében Verdi-operákat tölt le a világhálóról. Esetleg volt pártfőiskolai barátaival sörözget. Időnként velük tart szovjet ismerőse is, aki *anno* a követségen dolgozott, ma viszont az egyik – kissé gyanús – orosz faipari cég budapesti képviselője. Nesze neked kulturális globalizáció!

Mármint az a felfogása, mely

- 1989-cel indítja a nyugati tömegkultúra hódítását Magyarországon;
- elfelejti, hogy a kommunizmus nem zárta ki bizonyos magaskultúrák globalizálódását (ha ezt nem is így hívtuk akkor), és ma sem csak alacsonyát importálunk;
- elsiklik afelett, hogy Amerikán kívül rengeteg helyről érkezik, amit Nyugatnak hiszünk, és nem csak a Nyugat érkezik, vagyis az importőr versengő kulturális ajánlatokkal/kényszerekkel szembesül;
- nem figyel fel arra, hogy Amerika sem csak a tömegkultúrát kínálja;
- a kultúrák keveredését homogenizálódásnak látja, ahelyett hogy észrevenné: a helyi (kommunista és nemzeti), a regionális és a globális kibogozhatatlanul fonódik össze, igen eklektikus választások mentén.

A barkácsolás inkább szabály, mint kivétel, s ha valamit összeeszkábálunk, nem kizárt, egyszersmind kulturális kompromisszumokat is kötünk, s ez természetesen nem minden alkotórésznek kedvez. A párhuzamos import vagy a múlt és a jelen vegyítése akaratlanul is maga lehet az ellenállás. Kényesebb ízlésű megfigyelők már Verdi és a sör elegyét is kifogásolnák, a kommunista nosztalgia és az emberjogi elkötelezettség azonban – remélem – logikailag sem férnek össze.

E példa is sejteti, hogy szerzői társaságunk nem kívánta a helyi kulturális ellenállást mint olyat ajnározni, hiszen azt „importoldalón” igen kétes hagyományok és aktuális érdekek/értékek táplálhatják, nem is szólva arról, hogy azt az exportőr ugyancsak kétes versenytársa is kiválthatja. Úgy „állunk ellen”, mondjuk, egy hollywoodi, véres, de politikailag korrekt akciófilmnek, hogy inkább egy háborús öldöklést népszerűsítő japán játékautomata előtt mulatjuk az időt, mely egy hullára vetítve olcsóbban méri a – ráadásul általunk kivitelezhető – gyilkosságot. Hasonlóképp, önmagában a passzív rezisztencia sem szolgál rá az ünneplésre, hisz oly sok változata ismeretes, kezdve a mély közönytől, az elfogulatlan szemlélődésen, a színlelt elfogadáson és a spontán egyéni elutasításon át egészen a szervezett, mégsem aktív ellenállásig. Amikor

valakik megmondják ugyan nekünk, hogy ne járjunk játéktérmekekbe, bevásárlóközpontokba vagy *New Age* összejövetelekre, de nem kérnek arra, hogy robbantgassunk ezeken a helyeken. Sőt azt sem jelzik, hogy hova illene járnunk e műintézmények helyett (bár legtöbbször vannak ilyen ötleteik).¹⁹

Ugyanez kissé tárgyyszerűbb és rendszeresebb kifejtésben valahogy így hangzik: meglehet, a kulturális ellenállás nem konspiratív, személytelen, ha meg személyes, akkor sokszor önkéntelen erői többet nyomnak a latban, mint bármely szervezett „nemzet- és múltmentő” akció a maga teatralitásával és tömeges mozgósító hatásával együtt. A „csak azért is” helyett nézzük hát a „csak úgy”-ot. A „kard ki kard” helyett a csendes, banális rutint és rítust. Az ütközés helyett a súrlódást (netán összeecsiszolódást).²⁰ Esetünkben különösen érdekes lehet, amikor

¹⁹ Már csak azért sem lenne tanácsos az ünneplés, mivel a passzív ellenállás 1849 és 1956 után is elég hamar veszített kezdeti romantikájából. Az utóbbi esetben nem egyszerűen azért, mert Kádárnak viszonylag hamar sikerült a megfélemlítés-korrumpálás konszolidáció. Rendszere a szovjet megszállás tudatát is „normalizálta”, sőt meg is édesítette. Igaz, nem tanultuk a nyelvet, „ruszkiztunk” is, ám szovjetellenes vicceink lenézőek maradtak ugyan, de barátságosak, az orosz kiskatonákat sajnáltuk, a szovjet árukat és művészeket nem bojkottáltuk, mi több, még bizonyos politikai áruféleségeiket (hruscsovi olvadás, koszigini reform, gorbacsovi peresztrojka stb.) is némi rokonszenvvel szemléltük egy ideig. Még a rendszerellenesség példaképein is, olyanokén, mint Nagy Imre és Bibó István, idővel elhalványultak az antiszovjet vonások, később pedig a demokratikus ellenzék is hamarabb mondta ki azt, hogy Kádárnak mennie kell, mint hogy az oroszok távozzanak. (Minderről bővebben a következő alfejezetben.)

²⁰ A figyelmes olvasó itt James Scott (1985, 1990) hatását orrontja, nem teljesen véletlenül. Valóban, a „gyengék fegyverei” is érdekelnek, Albert Hirschman szavaival a „kivonulás” és a „tiltakozás” valaminő keveréke (Hirschman, 1995, 2001). Olyasmí, aminek felfedezéséhez a magyar társadalomtudósnak nem volt szüksége Scott műveinek olvasására (vö. Rév, 1996; Dessewffy, 1996), elég volt körülnéznie az árnyékgazdaságban, kivált falun. Én se a jövőendő magyar Jose Bovéit szeretném most fürkészni, nem a szervezett antiglobalizmust, hajtsák azt primordiális vágyak, *ressentiment*, ésszerű rövid távú piaci megfontolások, nemzeti vagy vallási hitek, ökológiai szorongás vagy a szegények féltése, bármi új vagy még újabb szociális mozgalom. Valami más ellenkultúráról lesz szó, TGM kifejezésével a „szokások és hagyományok lusta, lassú ellenállásának” kultúrájáról (Tamás, 1998: 21). Ez nem dzsihád, hisz jóval inkább jellemzi a Gombár Csaba (1987) ábrázolta *vellettség*, az erőtlenség vágya, a lomha mozdulás. Sőt lehet, hogy a nem szervezett kulturális ellenállás nem is tudatos: az ösztön, a rutin, az ízlés, a pillanatnyi érzélem motiválja.

Úgy érzem, a globalizáció iránt érdeklődő nemzetközi kultúrakutatás újabban kevésbé figyel a mindennapi spontán kulturális ellenállás tényeire. Különösen így van ez az iszlám fundamentalizmus térnyerése, valamint a globalizációellenes akcionizmus kibontakozása óta (vö. Castells, 1997: 8–9; Jameson, 1998: 64; Sklair, 1998: 302; Tomlinson 1999: 88). Még azok is, akik nem bíznak valamely homogén világkultúra létrejöttében, inkább a „helyi/honi mozgósítás” és „a kultúra politizálása”, illetve a „politika kulturálisizálása” (*vernacular mobilization* és *cultural politicization*, lásd Smith, 1990) látványos jelenségeit szeretik katalogizálni, mint mondjuk azt, hogy mely tájakon képtelen elterjedni a szerzői jogvédelem vagy az autós mozi. Esetleg azt, hogy milyen viccek (vö. gyengék fegyvere) rombolják a globális szereplők tekintélyét. Üdítő kivétel James Watson McDonald's-komparatistikája (Watson, 1997), továbbá egy-két rövid esettanulmány

- a korábbi „globalizátor” *post mortem* akadályozza utódja belépését a helyi kulturális piacra;
- a globalizáció aktuális képviselői egymással vetélkednek a kulturális fogyasztó kegyeiért (mindkét esetben úgy állunk ellen az egyiknek, hogy a másikat választjuk);
- egymásnak ellentmondó, egymás hatását rontó kulturális üzenetek érkeznek ugyanattól a kulturális exportőrtől (ilyenkor a fogyasztó már eleve „csökkent értékű” kultúrjavakhoz jut, ha mindkettőjüket választja);
- az átvétel és befogadás során maga a fogyasztó válogat és változtat: szűri, keveri, adjusztálja a behozott kultúrcikkeket (eközben ezek vagy a befogadás során keletkező hibridek eredeti alkotórészeinek némelyike pórul jár);
- a fogyasztó csak tettet a kulturális befogadást (vagyis a „zéró rezisztencia” örvén valójában nem is importál).

A két utolsó eset is mutatja, hogy amikor passzív ellenállást gyanítok, nem teszem fel, hogy a befogadó csöppet sem tevékeny. Ő igenis válogat és változtat – természetesen az „eladók” manipulációjának, valamint saját „vevői” múltjának, kulturális tőkéjének és éppen kulturális szükségleteinek korlátai között.²¹ És – vegyük most a közgazdasági logikát szó szerint – fizetőképes kereslete arányában.

Szovjettelenítés?

Magyarországon, akárcsak egész Kelet-Európában, a kulturális feltárulkozás bajosan írható le egyedül a Nyugat-várás és Nyugat-érkezés eredőjeként. 1989 mindenekelőtt a szovjet civilizációtól való megszabadulás hihetetlen felgyorsulásának éve volt. Ez a fajta „deglobalizáció” a helyi/nemzeti/etnikai kultúrák

(lásd Johnson, 1999; Gurnah, 1997). És néhány antropológus pár mondata. Ulf Hannerz például így fogalmaz: „Ha az üzenet nem világos, akkor lehet, hogy félreértik. Ha eléggé magától értetődő, akkor viszont elképzelhető, hogy kétkedve, gúnyosan és elutasítóan fogadják. Talán néha túl sokat gondolnak bele a kulturális ellenállás fogalmába, amikor is egyfajta hősiesség, tudatos, makacs szembeszegülésként értelmezik...” (Hannerz, 1992: 92–93). Arjun Appadurai szerint: „Ha létrejön egyfajta globális kulturális rendszer, akkor azt ironia és ellenállás tölti ki, melyek passzivitásnak és a nyugati dolgok iránti feneketlen étvágyának álcázzák magukat...” (Appadurai, 1996: 29, kiemelés az eredetiben). Ironia? Globalizációügyben eddig egyetlen szarkasztikusnak mondható írást találtam napjaink magyar publicisztikájában, Hirsch Tiborét (1998: 21). Említhetem még Böröcz József felhívását az ironikus távolságtartásra (Böröczzel beszélget Monory és Tillmann, 2000: 7).

²¹ Raymond Williams úgy mondaná: az egyén „reziduális” kultúrája ellenáll az új, „domináns” vagy dominanciára törekvő kultúrának.

felvirágzását ígerte, legalábbis így hittük akkor, más szóval épp az ellenkezőjét a világméretű homogenizálódásnak. Ha jól emlékszem vágyálmaimra, akkor tájt a szovjet kultúra hirtelen halálát jósltam, de mertem remélni, hogy az orosz magaskultúra kiteljesedik, továbbá a volt szovjet birodalom országaiban létrejön a nemzeti, a regionális (közép-európai, európai) és a globális kultúrák olyan keverése, amely eleget tesz bizonyos liberális alapkövetelményeknek, nincs módja a „nacionalista elhajlásra” és nem fullad igénytelenségbe. A művészetek világából véve a példát, bíztam benne, s talán nem voltam egyedül,²² hogy a cenzúra lenini elvei egy szempillantás alatt eltűnnek majd, ám Dosztojevszkij és Bulgakov marad, sőt eddig elhallgat(tat)ott társaikat is megismerhetjük; Bartók, Chopin és a Beatles békésen megférnek majd egymás mellett; és bár bizonyára nehezebb lesz jó könyvesboltot találni Budapesten, az szélesebb választékot (és kedvesebb eladókat) kínál majd, és a kevésbé jók is inkább Walt Disney-kifestőkönyveket és ezoterikus irodalmat fognak árulni, mint képmény pornót és náci giccset.

Ehelyett mi történt? Akkora baj talán még sincs, mint e kérdés sugallná. Nem találkoztam még olyan *culture vulture*-rel, aki el tudta volna hitetni velem, hogy 1989 óta romlott a magyar kultúra minősége. Pedig az értelmiségi közbeszéd folyamatosan ezt sejteti (igaz, mintha érdekünkben is állna a huhogás).²³ Eszerint az orosz kultúra nagyjait siratni nevetséges luxus, amikor már rég Ganxta

²² Nemrég megpróbáltam felidézni idegenkedésemet aziránt, hogy a Közép-Európa-hívek némelyike (Milan Kundera, Czesław Miłosz, Vajda Mihály stb.) mily könnyen „ejtette” az orosz kultúrát mint olyat az 1980-as évek első felében (Kovács, 2001: 4–7).

²³ A számtalan nyilatkozat, interjú és publicisztika helyett álljon itt György Péter egyetlen mondata: „...a KGST-országok elzárt társadalmában nevelkedett értelmiségiek meghökkenve vették tudomásul, hogy saját hagyományosnak tekintett magas kultúrájuk, öröknek gondolt hierarchiájuk is csak az új globális gazdaságtan által megteremtett csatornában jelenhet meg, s adandó alkalommal marginalizálódott pozíciókban” (György, 1998: 153). Hasonlókat gondol Tamás Gáspár Miklós európai szép új világunkról: „...eltűnőben van a modern értelmiség hagyományos kritikai szerepe, amelyet amúgy is korlátoz a kereskedelmi célú szórakoztatóipar és tömegkultúra lenyűgöző hatása. Kritikai tévéről az ördög se hallott. Az ésszerű okfejtés és a merész, találékony fantázia pedig elvész a telefonálás beszélgetőműsorok és internetes fecsegőszobák paranoid papagájríkácsolásában, a tartalmatlan kommunikációs mámor üres általánosságában. [...] Az emberek egyre műveltelebbek, diplomások milliói pedig késő bronzkori babonáknak hódolnak. Az az Európa, amelybe »igyekszünk«, egyre barbárabb” (Tamás, 2002a: 53–54). Barczy Eszter (1997), Heller Ágnes (1997) és Márkus György (1997) ellenkező álláspontot képvisel. Optikai csalódásról beszélnek: eszerint nem a magaskultúra iránti érdeklődés csökkent, hanem a népszerű kultúra iránti nőtt. Van átjárás a kettő között, a magas nemcsak felemelni, de leszállni is képes; a magaskultúra univerzalizmusát alapértékeinek erőzója ugyan kikezdi, de nem biztos, hogy a globális és a lokális küzdelmében a rövidebbet húzza. Az értelmiségi kritika mámorából azért nem ártana kijózanodni. A magam részéről Freddy Mercuryvel csak ennyit tennék hozzá: „easy come, easy go, little high, little low”.

Zolee és a *Vad angyal* kínálja a mércét. Gyarló közgazdászként tüstént gyanakodni kezdek, amikor tudós statisztikákat tesznek elem arról, miként csökken a magaskultúra állami dotációja, vagy hogy mennyivel kevesebbet olvasnak az emberek, mint hajdanán. Ilyenkor azon veszem észre magam, hogy reflexszerűen ismételvek – természetesen hasonlóan megbízhatatlan – ellenérveket: ha csökken az állami támogatás, mondjuk egy színházban, még nem kell feltétlenül zuhannia a művészi színvonalnak is. Lehet, hogy csak takarékoskodni kell egy kicsit, no meg magánmecénások után nézni. Vajon azért, mert kevesebb „magas” kultúrcikk fog, tegyük fel, csökken a színházlátogatók száma, biztos, hogy e kevesebb ember nem lát művészileg jobb előadásokat, miközben – tény és való – foszladozó kárpitú üléseken kénytelen fészkelődni? És az írók, vajon ők eközben biztos, hogy nem írnak több/jobb drámát, amelyeket most csak olvashat, később azonban talán a nézőtéren is élvezhet a közönség?

És így tovább: mi az, hogy minőség, mi az, hogy romlás? És ha ismernénk is a választ, miként mérjük össze a könnyűműfajok állítólagos eluralkodását a színházi életben azzal, hogy a „nehezebbekben” mostanában szabadabb a kísérletezés, szélesebb a választék, több a magán-, amatőr és stúdióelőadás, ami önmagában is minőségjavulással kecsegtet. Lehet, hogy kevesebbet olvasunk, az is lehet, hogy a kiadott könyvek összpéldányszáma csökken, ám jóval több címből válogathatunk, mint régen. És ha lenne is egy csálhatatlan mérőszámunk, mely megmutatná, miként silányult például a színházi kultúra Magyarországon a közelmúltban, hogyan aggregálnánk azt a filmművészet vagy a szobrászat hasonló mérőszámával? A tudományokról már nem is beszélve. És akkor még nem szóltunk egy szót sem az úgynevezett magaskultúra művelődésén túli, fontos elemeiről.

Régi dicsőségünk...? Ajánlom, maradjunk inkább az alcímben feltett kérdésnél, és kezdjük a szovjettel mint rendszerrel, mint kommunista civilizációval, a maga egyetemes céljaival és expanziós igyekezetével, de legszerencsésebb pillanatában is mindössze a földgolyó egy részére kiterjedő (mondjuk így: „fél-globális”) valóságával.²⁴ Egyelőre azt ne firtassuk, mi értendő nemzeti kultú-

²⁴ Tamás Gáspár Miklós emlékezik: „Néhány éve találkoztam egy velem egyidős kínai csillagással és matematikussal Bostonban, aki a Kínai Népköztársaságból menekült oda. Kiderítettük – egy unalmas egyetemi buliban – hogy mennyire hasonló volt a gyerekkorunk. Ugyanazokat a gyerekkönyveket olvastuk: Gajdar, Katajev, Kaverin, Marsak és Csarusin műveit; ugyanazokat a dalokat énekeltük: a *Warszawiankát*, *Az amuri partizánok dalát*, ugyanolyan úttörőtáborokban nyaraltunk a tengerparton; első kételyeink olyan filozófiát olvasva támadtak (Milton, Spinoza, Hegel), amelynek a kommunista gimnáziumi igazgatók valamiért világszerte kedvelték; és kisgyerekként megsirattuk Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg szomorú sorsát” (Tamás, 1998: 21).

rán, beszéljünk helyette szerényen „helyi kultúráról”. Attól tartok, így is nehéz lesz körvonalazni a szovjettelenítés kulturális következményeit. Vajon tényleg elmentek-e a szovjetek? A mi esetünkben – akárcsak Sik Endre kötetünkben szereplő írásában – legszívesebben útfüggőségről beszélnék,²⁵ kettős értelemben is. Egyfelől számos kulturális intézmény (illetve intézményi kultúra) majdnem ott folytatta, ahol abbahagyta. A magyar kormány például, jóllehet beszüntette az ideológiai ellenőrzést és átlátszóbbá tette a pályázatást (már amikor), továbbra is behatóan támogatta-támogatja a filmgyártást. Vagy – harciasabb példát idézve – a Varsói Szerződést már több mint egy évtizede fölbontották, de a magyar hadsereg még mindig azzal küszködik, hogy a NATO átlagához képest túl sok a tábornoka, laza a fegyelme és kevésbé tiszteli a közlegények emberi jogait. Másfelől, s ez ebből a példából is kitetszik, az útfüggőség a kommunizmus előtti kulturális minták kommunizmus által legitimált továbbélését, illetve újbóli felbukkanását is jelenti. Rengeteg a beszédes példa megint, gondoljunk csak a kötelező vallásoktatás tervére, a korona felmagasztalására²⁶ vagy a politikai vezér eszményítésére. De a kevésbé beszédes is: egészségkultúra (önsorsrontás), környezetkultúra (káráthárítás), viselkedéskultúra (agresszió) – folytassam?

Egy biztos, a kommunizmus négy évtizedét megelőzte tizennégy vagy akár negyven, mely akaratlanul is előkészítette a talajt a szovjet civilizáció számára. 1945-ben a vodka újdonságnak számított Magyarországon, az alkoholizmus mint népbetegség, a fatalista életszemlélet és az ivászat férfi virtusként való eszményítése viszont korántsem. Hasonlóan építhetett a szovjet szisztéma a magyar társadalom rendies hagyományaira, a még a Monarchiából örökölt államigazgatási kultúrára, a poroszos iskolarendszerre,²⁷ esetleg olyan, elsőre talán lényegtelennek tűnő dolgokra, mint a dzsentriallűrök (vadászat, az operett imádata stb.), a borra valóadás normái vagy – frissebb példát idézve – a labdarúgás politikai kiaknázásának fogásai. De mi marad meg e temérdek útfüggőségéből 1989 után?

Fárasztó lenne a felsorolás. Szerencsére megteszik ezt helyettem szerzőtársaim, akik szívesen és joggal időznek el a rendszerváltáson átívelő kulturális folyamatosság ábrázolásánál, legyen szó a nők diszkriminációjáról, a szekták

²⁵ Azt hiszem, az egész volt keleti blokkban nehéz volna látványosabb példára lelteni, mint az orosz himnusz a múlt (szó szerint) kitörölhetetlen kézírására. Mint ismeretes, a szovjet himnusz dallamát a jecini közbizáék után rehabilitálták, és ugyanazt a Szergej Mihalkovot, aki *anno* a szövegét írta, bízták meg azzal, hogy az „új idők új dalához” szerezzen új textust.

²⁶ Lásd Radnóti, 2001.

²⁷ A fordítottjára, az orosz „poroszosítására” hozza fel Szilágyi Ákos példának a „*ja vam dokladivaju*” kezdetű oroszórai jelentést (szerény hozzájárulásunkat a nagy orosz kultúrához).

üldözéséről, a tudományos címek hierarchiájáról, a korrupció természetrajzáról vagy az irodalom feletti állami gyámkodásról. Egyikünk sem vizsgálta azonban behatóan a bolsevik politikai kultúra részleges továbbélését a többpártrendszerben (ellenségkeresés, szervezett felelőtlenség, hajlam az informalitásra, maffiakapcsolatok stb.), vagy a tervgazdaságét a piacon (járadékvadászat, állami újraelosztás, piacmegkerülő eljárások stb.). Annak is érdemes lenne utánajárni, hogy a szovjet rendszerhez kötődő, bár – elnézést az esszencialista megfogalmazásért – mélyen orosz gyökerű bürokratikus eljárások, ipari rutinok, napi viselkedési szokások miként öröklődnek. Olyanokra gondolok, mint a halogatás (a *szicsasz*) kultúrája, a bizáncias titkolózás vagy a minőség menyiséggel való helyettesítése. Ez utóbbi „velünk élő történelem” a maga megfogható valóságában – a házgyári lakásoktól kezdve, az óriáskombájnokon át, egészen a falusi budik túlméretezett betonalapjaiig. Vagy Csernobil hazai reinkarnációjáig, a paksi erőműig, mely úgyszintén a szovjet típusú modernizáció alapesetei közé tartozott, míg nem „nyugatiasították”.

E modernizációt egy igen furcsa kultúrimerializmus aurája vette körül. A gyarmatosító ugyanis – miközben a Nyugat túlszárnyalását ígérte – végül is (jogos) kisebbségi érzéseket táplált vele és a kulturálisan részint hozzátartozóként elkönyvelt Magyarországgal szemben is. Tartva a fertőzéstől és szégyellve saját elmaradottságát, nem engedte közel hozzájuk állampolgárait. Se turistaként, se katonaként. Így jöhetett létre az a paradox helyzet, hogy a meg szállás „alközpontjai”, a szovjet laktanyák a fogyasztási modernizáció illegális átrakóállomásaivá váltak, ahol színes televízió és bűvárszivattyú (időnként egykét *kalasnyikov*) talált magyar gazdára, nemegyszer természetbeni csere útján.²⁸

A szovjetek elmentek, de kulturális mementóként egy sor tömegfogyasztási cikket is hátrahagytak.²⁹ Jóllehet ma sem iszunk *kvászt*, eszünk *borscsot* és viselünk *gimnasztyorkát* (ez utóbbit ők sem), a Ladák, a Szaratov hűtőszekrények, a Rakéta porszívók, a Junoszty televíziók és a Szokol rádiók, illetve NDK-s és csehszlovák mutánsaik³⁰ még vidáman működnek háztartásainkban. Ha ki is múlnak egyszer, megőrzik majd a robusztus és olcsó termék imázsát, mely-

²⁸ E garnizonok valamiképp holtukban is őrzik az informalitás/illegalitás szellemét: elég arra gondolnunk, hogy mennyi gyanús üzletelés és korrupció (kincstári vagyonkezelés, olajszőkítés, ipari parkok, magánrepülőterek stb.) lengi körül mindmáig az egykor büszke létesítményeket. Bátortalanul jegyzem meg, hogy e furcsa gyarmatosítóról mindössze két dolgot nem tudunk mindmáig: a) hogy gazdaságilag nyert-e az ügyön, vagy veszített; b) hogy míg körünkben tartózkodott, miben „nyugatosított” (ha torz módon is) és miben „keletiesített” bennünket.

²⁹ Osztyapenko kapitányt néhány kilométerrel arrább tolta a rendszerváltás dűhe, de még százévről élnek budapestiek, akik – Osztyapenkónak nevezve őt – tőle indították balatoni kiruccanásaikat (Boros, 2002: 52).

³⁰ Lásd Haas, 2001: 81.

ből még „nem spórolták ki az anyagot”, s teszik ezt annak dacára, hogy már születésük pillanatában sem voltak valami gyönyörűek, és azóta is csak pazarolják az energiát és szennyezik a környezetet. Ám ezzel még nincs vége a bajoknak: azt hiszem, a „pazarlás?, szennyezés? ki nem ...ja le?” ilyenkor elhangzó rutinkérdéséhez is szükség volt jó néhány évtized kommunizmusra. A durvaság esetében pusztán azért, hogy ne jöjjünk ki a gyakorlatból.

Amennyiben a szovjetesítést oroszosításként értelmezzük, az útfüggőség tételét, attól tartok, fájó szívvel el kell ejtenünk. Amikor az utolsó vöröskatona elhagyta Magyarországot, nemcsak a vízcsapot vitte magával a laktanyából, hanem, anélkül hogy tudta volna, Puskindól Gorkijig mindenkit, akit unalomig ünnepelet a szovjet kultúrpolitika. Ám ettől még nem élvezhette gyakrabban a magyar közönség azoknak a művészeknek az alkotásait, olyanokra gondolok, mint Oszip Mandelstam vagy Anna Ahmatova, akiket enyhén szólva kevésbé becsült az előző hivatalosság.³¹ Tudvalévő, hogy az 1960-as évektől a szovjet-orosz kulturális kínálat Magyarországon majd minden műfajban kibújt a szocreál kényszerzubbonyából. A Bolsoj balettkara és a Moszkvai Nagycirkusz, Szvjatoszlav Richter és Arkagyij Rajkin, a Mojszejev Együttes és az Obrazcov Bábszínház, Alekszandr Szolzsenyicin és Vlagyimir Viszockij, az orosz népdalok, még ha időnként kötelező volt is énekelni őket, igenis űrt hagytak maguk után. Rendben, a *Moszkva-parti estéket* nem sajnálom.

Tény, hogy az orosz kultúra magyarországi jelenléte alaposan összezsugorodott. Vajon pótolták-e őket a magyarok? A „kötelezőoroszt”, hogy Szilágyi Ákos találó kifejezését idézzem, vajon felváltotta-e a „szabadmagyar”? Tudom, ostoba kérdés, mégis föl kell tennem, hogy érzékeltetni tudjam „a kommunizmus leáldozott – a nemzeti kultúrának felvirradt” (értsd: „szovjetek ki – magyarok be”) tétel sületlenségét. Egyrészt bizonyos magyaroknak nem virradt fel. Úgy értem, sokaknak azok közül, akik a régi rendet kiszolgálták és/vagy tematikusan hozzá kötődtek alkotásaik (Hegedüs Andrától Lukács Györgyig), vagy akiket az csúnyán kompromittált (József Attilától Nagy Lajosig). De azoknak sem nagyon, akiket valamelyik új kormány nem tudott a szívébe zárni, vegyük megint a társadalomtudományokat példaként, mondjuk, Jászi Oszkártól Bibó Istvánig. Másrészt egy nyílt, plurális, agyonmediatizált világban nehéz megítélni, kinek is virrad fel igazán. Ha az állam nem csinál divatot Bibóból, megteheti helyette egy erős civil szervezet. Ha Márait befogadta a német és az angol olvasóközönség, már a magyar miniszterelnök is pózolhat az író egyik regényével a kamerák előtt. Sok évvel azután, hogy a hazai nagyközönség már megkedvelte az író.

³¹ Mi tagadás, Jurij Ljubimov velünk maradt – magyar állampolgárként.

Harmadrészt magát a virradatot hiba lenne kizárólag 1989-hez kötni, hiszen a hajnalt nemcsak a setét éjszaka előzte meg, hanem hosszabb szürkület is, melynek vége felé mind több alkotónak és kultúrjóságnak kezdett már pirkadni. Ám még a legnagyobb sötétség közepette is csak kevesen nevezték el gyereket Ivánnak vagy Lénának, és várták repesve, hogy a *Goszpoltizdat* mikor hozza ki Zsdanov legújabb brosúráját. De még azt sem találgatták lelken-dezve, hogy megjelent-e már a *Távolban egy fehér vitorla* az Olcsó Könyvtárban. Végül, ha a kultúra fogalmát szokásunkhoz híven tágabb jelentésében vizsgáljuk, a „szabadmagyarnak” a szovjetek és a kommunizmus összefüggésében nem sok értelme marad. Annyi persze mindenképp, hogy most már nem kell senkit sem elvtársnak szólítanunk, NOSZF-ot ünnepelnünk és kifogásokat rögtönözni, hogy miért is nem akarunk belépni a szakszervezetbe. Vitakozhatunk Trianonról és vásárolhatunk részvényeket; ha úgy tartja kedvünk, pártot alapíthatunk, és nem kell félnünk paptól, ügyvédtől, orvostól, hogy esetleg kiadják titkainkat. Valóban, e kulturális változások „elviselhető könnyűségét”, felszabadító erejét aligha lehet túlbecsülni, még egy viszonylag slapos diktatúrát követően sem. A Nagy Felszabadulást azonban – úgy vélem – nem egyszerűen az hozta, hogy végre „urat” mondhattunk, nem kellett dollárt rejtegetnünk és március 15-én nem gumibotoztak a rendőrök, hanem az, hogy már *nincs olyan*, hogy elvtárs, *nincs olyan*, hogy „központi devizagazdálkodás”, és *nincs olyan* sem, hogy „szovjetellenes nacionalista rendbontás”. Ez pedig éppenséggel annak köszönhető, hogy a posztszovjet gazdasági és politikai tér szabad részébe nem csupán a „nemzetiek” nemzeti kultúrája nyomult be, hanem az általuk idegennek, nemzetietlennek tartottak nemzeti kultúrája is, akik kezdettől fogva tágitani igyekeztek e teret, ahelyett hogy – mint megannyi kelet-európai országban – összeborultak volna a kommunistákkal.

A „birodalmit” ebben az értelemben Magyarországon olyan „helyi” kultúra váltotta fel, mely rengeteg általános liberális és/vagy demokratikus (ha tetszik, nyugati, ha tetszik, globális) vívmányt tartalmaz. Közülük számos természetesen már része volt a nemzeti hagyomány(ok)nak: úgy, hogy eleink vágytak rájuk, vagy el is érték őket. Ilyen értelemben kétségtől „magyar” lépett a „szovjet” helyébe. Olyan magyar kultúra, mely a magántulajdon szentségétől, a hatalmi ágak elválasztásán át az állam ideológiai semlegességéig és a nemzet politikai meghatározásáig rengeteg köztársasági alapelvet – legalább az alkotmány papírján – komolyan vesz, ahelyett hogy kezdettől fogva, a magukat nemzetinek nevezők tanácsait követve, jobbára kollektivistá, tekintélyuralmi, klerikális és etnonacionalista törekvéseket ápolna. Létrejött tehát egy szovjetek utáni kulturális univerzum, ezt azonban nem nevezném minden egyéb minősítés nélkül „nemzetinek” sehol Kelet-Európában, pláne Magyarországon.

Annak ellenére, hogy ezt az univerzumot „magyar anyag” (nyelv, rítus, hagyomány stb.) tölti ki. No de a korábbi univerzumnak sem az volt a legfontosabb ismertetőjegye, még a balti államokban sem, hogy oroszul kellett mondani azt, hogy „demokratikus centralizmus” meg azt, hogy „proletárdiktatúra”, hanem e fogalmak rendőriellenőrzött megvalósulása. És fordítva, az Országház parlament marad, amíg tagjait szabadon választják, akkor is, ha bizonyos hányaduk meg van győződve róla, hogy Bocskai-mentében illik megjelennie ott. Megint más kérdés, mi van akkor, ha egyszer többségük gondolja majd így...

Nem szólva arról, hogy „nemzeti” nemzeti kultúrából is legalább kétféle akad. Vegyük például a sokak által a nemzeti kultúra kvintesszenciájának tartott népművészeteket. Nos, ezek az úgynevezett nemzeti kormányok oltalma alatt sem virulnak mostanában. S nem csupán azért, mert a lépten-nyomon kárhoztatott piac árnyéka rájuk vetült. Legalább ennyire fontos, hogy a népi(es)ség antikommunista bája elhervadt, az állami szubvenciók pedig elapadóban vannak. Lagzi Lajcsi és társai meg, mi tagadás, feljövőben. Sikerüket kis részben, de abban igen, a hagyományos (alig merem kimondani: „tisztá forrásos”) népművészeti versenytárs hiányának köszönhetik. E hiányt pedig, mely persze korántsem új keletű, többek között annak, hogy épp a magukat nemzetivé stilizáló kormányok szokták úgy gondolni, mikor támogatásokról döntenek, hogy a plebejus-profán helyett inkább az úri-patetikus hagyományokat kell folytatniuk. Éspedig a nemzeti romantika giccsbe és karikatúrába hajló változatának előadásával (vö. koronaúsztatás), tekintélyt parancsoló hősökkel, zászlóerdőkkel, templomi és temetői szertartásokkal valamint egyéb vidám, önértéjavító kellékek (és hipermodern kommunikációs módszerek) felvonultatásával.

Szó mi szó, ha az elmondottak közül valami ellenáll a helyi kultúrában a globalizációnak, az nem az orosz, hanem a szovjet/kommunista örökség, s nem is a népi, hanem inkább a nemzeti tradíció. Mármint a „nemzetieké”.

Amerikanizálás?

Aki az elsők között érkezik, elég befolyásos és pragmatikus, továbbá könnyen emészthető kulturális étkeket is kínál, azé lesz Kelet-Európa. Úgy emlékszem, sokan gondolkodtak így 1989 táján, örömmel vagy szomorúan jegyezve meg, hogy az Egyesült Államok már azelőtt megnyerte a versenyt, hogy eldurant volna a rajtpisztoly. A „coca-colonizálás” és a „Marilyn Monroe-elv” szójátékait ugyan a nyugat-európai kultúrhistoria³² ötlötte ki, hogy a fogyasztási minták

³² Vö. Kuisel, 1993; Maase, 1992; Peels, 1997; Wagnleitner, 1994, 1999.

háború utáni változásait és ezek kulturális összefüggéseit jellemezze a kontinensen, ma azonban alig van újságíró és politikus a térségünkben, aki ne ostorozná időnként a helyi kultúrák elamerikanizálódását³³ hasonló metaforák segítségével. A végső soron amerikai indíttatásúnak tekintett globalizáció e bírálói szeretnek olyanokat mondani, hogy „plázásítás” és „hamburgerizálás”, meg olyanokat is, hogy „Barbie-kultúra”. Mind arra szolgál, hogy civilizációnk mélyrepülését példázza. Valamely vélt magasból persze.

Kétségtől a magaskultúra egyes területeit (irodalom, opera, bizonyos tudományágak stb.) viszonylag szépen támogatta a régi rend, a hivatalos műveltség-eszmény is hozzájuk igazodott, sőt egyes képviselőiknek gyakran még a tiltásból is sikerült – igen helyesen – presztízst csiholniuk (egyházak, *underground* művészet). Ki fogja azonban egyszer a kommunista (pontosabban a kommunizmus alatt dívó) tömegkultúrára költött állami milliárdokat is összeszámolni, fogyasztóit osztályozni, rengeteg műfaját elősorolni? Igen, a csasztuskát is meg a *Kórház a város szélén*t, a *Gazdálkodj okosan!*-t és a „Kilián-mozgalmat”, de Berkesi Andrást, a *Jó ebédhez szól a nótát* és a Hungária együttest se feled-

³³ Pedig ennek ellenkezőjéről sokat elárul Richard Peels könyvének már a címe is. A „*Not Like Us*” ugyanis „*Not Like US*”-nek is olvasható, az alcím pedig arról tudósít, hogy Európa más, és sokat tehet a mai amerikai kultúráról (Peels, 1997). Más földrészek is persze. Mindazonáltal, dacára Arjun Appadurai, Ulf Hannerz, John Tomlinson, Roland Robertson és mások „aknamunkájának”, a nemzetközi kultúrakutatásban – úgy tűnik – még (megint?) tartja magát az „Amerika az ellenállhatatlan taroló” tétele. Természetesen a megingathatatlan segédítélet társaságában, miszerint e tarolás legfontosabb eszköze a fogyasztói társadalom, más néven a kommersziális tömegkultúra terítése. „Mit számít a Pentagon hatalma a Disneylandéhez képest? Képes-e a Hatodik Flotta valaha is utolérni a CNN-t?” – kérdezi Benjamin Barber (1992: 57). Ám a McWorld mögött nem csak ő látja ott tornyosulni az Egyesült Államokat. „Radiotizmus” – ironizált Stefan Zweig egykoron. Mikiegér-szindróma – közli a magyar olvasóval kevésbé szellemesen Krzysztof Penderecki a minap (lásd Nagy, 1999). Edward Said egy egész fejezetet szentel imperializmuskönyvében az amerikanizálásnak, melyben a kultúrgyarmatosítást nemcsak az üzleti világgal, hanem az USA geostratégiai céljaival is összekapcsolja (Said, 1993: 282–302). Az olyan szerzők számára, mint Huntington, Barber, Ritzer, sőt több, őket bíráló – főként amerikai – kultúrakutató számára sem kérdéses, hogy a kultúrák világforgalma végső soron modellezhető az „*America and the Rest*” kettősségében. (Időnként nemzeti összeborulásra gyanakszom.) Fredric Jameson például nulla összegű játszmát említ: minél nagyobb egy országban az amerikai kultúrjavak behozatala, annál kisebb lesz a hazai produkció (Jameson, 1999: 61).

Sergio Benvenuto szerint az „igazság angolul beszél” az „*Imperium Americanum*”-ban (Benvenuto, 2000: 19). György Péter meg van győződve arról, hogy „százmilliók szerte e földön minden egyes *Coke* felnyitáskor ... mindenképp érzéki közelségbe kerülnek ... a virtuális és kulturálisan domináns Egyesült Államokhoz” (György, 1998: 154, vö. Zsidai, 1998). Az igazság angolul beszél? Lehet, de az amerikai elnökelöltek újabban spanyolul is kampányolnak. Arról, hogy az import után mi minden történhet az illető kultúrcikkkel [„ahány ház, annyi amerikanizáció” – mondja Farkas Zsolt (2000: 71)], és hogy a népszerű kultúrán kívül mi minden mást exportál (s azokból is hányféle egymással torzalkodót) az Egyesült Államok, no meg arról, vajon könyví-e megállapítani valamiről, hogy az amerikai kultúrjóság vagy sem, nos, mindezekről később

jük.³⁴ Hát a magaskultúrának hitt/álcázott sok-sok szemetet ki veszi számba: a temérdek unalmas tankönyvet, hazug jogszabályt, brosúrát, süket ünnepi beszédet, fesztivált, megrendelt regényt, költeményt, mozgalmi dalt, csonka fordítást, ne adj’ isten tudós tanulmányt a kapitalizmus bukásáról vagy a munka szerinti elosztás törvényéről? Pedig amíg egy ilyen katalógusnak nyoma sincs, miért kellene elfogadnunk a tömegkultúra 1989-et követő eluralkodásának és a kommunizmus utáni kultúra részben ezzel indokolt minőségromlásának tételét? Ha viszont nem biztos, hogy silányabb a mai, mert nehéz a tegnapit alulmúlni, akkor az amerikanizálás vádja hirtelen dicséretbe fordulhat.

Tegyük fel egy percre mégis (de nehogy megengedjük), hogy a mostani „mélyrepülést” megelőzően a régi rendben a kultúra tényleg magasabban szállt. Ez esetben viszont az 1989-ben induló globalizáció tétele sántít majd megint, hiszen a magaskultúra már a kommunizmus idején is meglehetősen globálisnak számított, természetesen az éppen érvényes cenzurális korlátok között. Shakespeare és Beethoven nem ismert határokat, legfeljebb néhány előadójuk.

szólok. Most csupán annyit: jó adag esszencialista gőg kell ahhoz, hogy az ember e kérdéseket ne tegye fel. Csak egy példa: „A tömegkultúra lényegében amerikai. Mert csak az amerikaiak tudják jól összeegyeztetni a *high tech* rafinériát a kimondottan gyermekes fantáziával” (Heller, 1997: 16).

Végül négy további elemzési szempontot bocsátanék közre távirati stílusban, melyek a magyar közbeszédbe bevett, „tarolós” amerikanizálásfogalmat némiképp árnyalhatják. 1. Ha a globalizáció lealacsonyítja-kiüresíti a világkultúrát, akkor minden bizonnyal az amerikaival is ezt teszi. Megtörtént? Vagy ott már nem volt mit lealacsonyítani? 2. Egy „kis/gyenge” kultúrára a közeli hegemon (vö. Appadurai, 1996: 32–33) esetleg sokkal veszélyesebb lehet, mint a távoli Egyesült Államok. Vagy ezek a hegemonok már velejükig amerikanizálódtak? És manapság már nincs is olyan, hogy távoli? (Egyébként mi az, hogy veszély?) Tajvan Japán-komplexusáról olvashatunk Hsiao írásában (Hsiao, 2002: 55–58). Egy globalizációpárti hang Latin-Amerikából Vargas Llosáé (2001). 3. A fogyasztói-tömegkultúrák „inváziójának” talán nincsenek meg a saját szépségei? Végül is alternatívát nyújt a helyi/hagyományos tömegkultúrával szemben. Bőrnadrág vagy *jeans*? Operett vagy *rock’n’roll*? Prüdéria vagy *sex*? Reinhold Wagnleitner (1994) részletesen elmeséli, hogyan választott a fiatalság Ausztriában a II. világháború után. Figyelem: a tiltakozás nem pusztán a náciizmus utóélete ellen irányult. Tehát valószínűleg nálunk sem fog kimerülni abban, hogy bepótoljuk ideológiai vagy szegénységi okokból bekövetkezett fogyasztási elmaradásainkat [lásd még Ahmed Gurnah (1997) írását, aki Elvis Presley zanzibári fogadtatásáról mond hasonlókat]. 4. A fogyasztói amerikanizálás a népszerű kultúrában nem mindenható, és nem is terjed át automatikusan a kultúra más területeire. A német gazdasági és politikai rendszer (a „rajnai modell”) kifejlődése a háborút követő másfél évtizedben például jól mutatja az amerikai befolyás korlátait. Megszállás ide vagy oda (vö. Maase, 1992, 1999). Az amerikanizálás fogalmának alakváltozatairól lásd még Winfried Fluck (1999) és John Tomlinson (1991) írását, az „amerikai veszedelemlről” pedig George Ritzer összefoglalóját (Ritzer, 1998: 71–94).

³⁴ De azt a pontot se, ahol a régi és az új rend népszerű kultúrája összeér. Itt tolonganak ugyanis a kommunizmusereklyék a konzervbe zárt utolsó lehelettől, a Gorbacsov-vodkán át, a Trabant-reinkarnációkig, a Brezsnyev/Jelcin-matrjoskákig és a McLenin-jelvényig. Kelet-Németországban a Club Cola és az F-6 cigaretta, nálunk a Traubi és a Fecske próbált új életre kelni. A *Gazdálkodj okosan!* és a *Monopoly* összehasonlításáról lásd Hammer (1997) írását.

Fellini és Bergman, Beckett és Grass, Picasso és Chagall az 1960-as évek közepétől fogva alapszínné váltak a hazai kulturális palettán. A közgazdászok Samuelson, majd később Friedmant olvashattak magyarul, a filozófusok meg Sartre-t és Gadamert, a szociológusok Habermast és Bourdieu-t. Az elmúlt évtized Magyarországról így legfeljebb azt állíthatnánk, hogy itt *egyfajta* globális kultúra engedte át vezető pozícióját egy *másfajta*nak, egy talán „globálisabbnak”: Mozart a Spice Girlsnek, Buñuel Spielbergnek, Tolsztoj a képregényíróknak. Köztük persze sok-sok nem amerikainak is (születési helyük szerint? kiadójuk portfóliója szerint? piaci sikereik színtere szerint?)³⁵ – mit értsünk hát amerikanizáláson?

Bonyolítsuk tovább a választ: a popkultúra villámgyors terjedése a nagyvilágban gyakran eltakarja előlünk, mily sok magaskultúrát importálunk Nyugatról, nemegyszer az Egyesült Államokból. Ezekről vajon nem amerikanizálódunk el? E kultúrjavakat, melyek tudományos elméletekben, vallási meggyőződésben, politikai értékválasztásban, államigazgatási rutinokban, parlamenti törvényekben, vállalkozói tudásban stb. öltének testet, napi rendszerességgel fogyasztják az alkotmány szerzői, a gazdasági reformerek, az egyetemszervezők, az új egyházak vezetői, de – szinte észrevétlenül – az átlagpolgár is, amikor pártokra szavaz, bt.-t alapít, felkeres egy NGO-t vagy megválasztja orvosát.³⁶ Hogy e javak ne lennének civilizatorikusan éppoly fontosak, mint, mondjuk, a gyorséttermi technológia meghonosítása? Rendszerben, összeszorított foggal higgyük el, hogy kevésbé fontosak. Csak akkor mit kezdjünk azokkal az esetekkel, melyekben a globális fogyasztási javak „magasabb” kulturális üzenetet közvetí-

³⁵ John Street megpróbál rendet tenni a fogalmi káoszban. Szétválasztja a kultúrcikkek termelését, elosztását és fogyasztását, s mindezeket attól, hogy milyen jelentéseket tulajdonít a fogyasztó a megvásárolt terméknek. Véleménye szerint önmagában az a tény, hogy a termelés, az elosztás és a fogyasztás globalizálódik, nem jelenti azt, hogy szükségképp globális kultúra jön létre. Sem valaminő kiegyensúlyozott multikulturalizmus, sem pedig egyfajta „*we are the world*” típusú összeborulás értelmében. Mi marad akkor? Számára is – sajnos – a szokásos amerikanizálási tétel és annak boncolgatása, tud-e a nemzetállam ellenállni a behatolásnak (Street, 1997).

³⁶ Az elitközeleki kultúrának, ha szűkebb értelemben vesszük, sincs sok szégyellnivalója, már ami a meghonosodott behozatalt illeti. A színházról és a szépirodalomról már szoltam röviden. Hadd említsem most a *Magyar Narancs*-ot, mely sosem titkolta *Village Voice*-szerűségét, a Tilos Rádiót, melynek számtalan nyugati beszélgetőrádió előképe van, vagy az artmozihálózatot és az olvasóbarát könyvesboltokat. Esetleg az internetet magát, melyet könyvtárként használhat a bibliotékát közelebről soha nem látott olvasók egész serege. Ma már számos kelet-európai fővárosban megjelenik egy *New York Review of Books*-szerű folyóirat (BUKSZ), szaporodnak az *institute for advanced study*-szerű intézetek (Collegium Budapest) és a „láthatatlan kollégiumok”, Magyarországon van már (részben volt is) Waldorf- és Rogers-iskola, számos etnikai és felekezeti gimnázium, idegen nyelvű egyetem, de kár lenne kihagyni a felsorolásból a „leköltözös-együttélős” kulturális fesztiválokat is, Sárospataktól, Kapolcsig.

tenek?³⁷ Amikor a Pepsi Diákszigetet szponzorál, ahol progresszív a rock, multikulturális a hangulat, és Közép-Európa ifjai szabadnak érzik magukat. Vagy azokkal az esetekkel, melyekben egy „alacsony” hollywoodi tévésorozat arra a „magas” értékre tanít, sok humorral, hogy idősödő, magányos nőként is maradjon szuverén és jókedvű az ember. Szerintem ezeket a kulturális találkozásokat sem könnyű besorolni az „ártalmas amerikanizálás” címszava alá.³⁸

De vegyük magát az angol/amerikai nyelvet. Az vajon kizárólag (amerikai) tömegkultúrát terjeszt? Ismét elnézést kell kérnem a bornírt kérdésért, de nem kerülhetem meg egy olyan országban, ahol pár hónapja fogadtak el törvényt a cégtáblák magyarításáról, és ahol a puristák befolyásos csoportja hiszi a magyar nyelvet összehasonlíthatatlanul gazdagabbnak és kifinomultabbnak, mint az angolt. Pedig egy nyelv – bármilyen nyelv – már önmagában is magasrendű kultúrcikk (elsajátítása igen bonyolult szellemi művelet), hát még ha Mark Twaint, Hemingwayt vagy Updikeyt közvetít, hogy az amerikai angolnál maradjunk. Bár akkor is az lenne, ha „csak” a baseball játékszabályait vagy a legutolsó *pop hit* szövegét ismernénk meg belőle. Medgyes Péter szellemes érvei meggyőzhetnek minden nyugtalankodót, hogy a magyar szintaxisnál nehezen képzelhető el erősebb bástyája a nyelvvédelemnek (vö. önkéntelen kulturális ellenállás), s nem csapjuk be magunkat, ha néhány angol szó átvételét a magyar nyelv felfrissítéseként, semmint lezüllesztéseként értelmezzük.³⁹ A *Hunglishtól*

³⁷ Majdnem a fordítottjával, egy műemlék kereskedelmi célú giccsesítésével kísérletezett a Coca-Cola cég, mely néhány éve a Lánchidat szerette volna karácsonyra feldíszíteni a márka piros-fehér színeivel (lásd Fejős, 1998; Babarczy, 1997). Igazi globalizációs csavarás: miután ajánlatát elutasították, a valódi helyett a virtuális megoldást választotta, és számítógépes grafikával járt túl (részint liberális) ellenzőinek eszén.

³⁸ Rengeteg hasonló – köztük – példa akad az újabb keletű globális (jelentős részt amerikai) kultúrcikkek között: a „három tenor” jótékonysági koncertjei, Harry Potter hollywoodi produkciója, a kulturális sokféleséget ünneplő *Millennium Day* planetáris tévéshow két esztendővel ezelőtt stb. Vagy – közelebb a fogyasztáshoz – mit gondoljunk arról, hogy Magyarországon varázsűtésre jól forgatható telefonkönyveink születtek, bármikor autót bérelhetünk, katalógusból vásárolhatunk, nemsokára *theme park*okba látogathatunk (csupa Amerikából érkező ötlet). Vagy arról, vajon megvetendő dolog-e az, hogy ma már a legeldugottabb magyar faluban is megesik, hogy „*Happy birthday to you!*”-t dalol a család a születésnap ünnepségen.

³⁹ Kedvenc példám az „emil”, mely azonnal berobbant a magyarba. Különösen a némettel összehasonlítva, melyben az „*email/maile*” betűsorok zománcot jelentenek, és „emáj”-nak ejtik őket, mégsem terjedt el eddig az „*emallieren*” szó az elektronikus levelezésre (mondjuk: „átzománcoztam neked a tökfőzelék receptjét”). És fordítva, mi lenne, ha a némethez hasonlóan mi is kitalálnánk angol szavakat (vö. „*handy*”, mely az újnómetben mobiltelefont jelent): vajon ez esetben ravasz ellenállóként ünnepelhetnénk magunkat, vagy szégyenkezünk kellene megalkuvásunkért? Egy biztos: ahol két nyelv találkozik, ott a komikumnak könnyű a dolga. A „*Job-line: keress jobban!*” hirdetés például leleményes. A „*holnaptól nonstopban dolgozunk*”, amit nemrég egy bolti eladótól hallottam, kevésbé.

meg féljenek szegény angol anyanyelvűek. És aztán ott van az angolnak a német konkurencia, az majd megmutatja, ki az úr a háznál...

Helyben vagyunk. Az amerikanizálás legfőbb gátja talán nem is mi, magyarok lennénk, hanem az USA nyugat-európai és – újabban – távol-keleti versenytársai, akik szintén részt kérnek a posztkommunista kultúrvilágból. Más szóval, elismerve az Egyesült Államok hegemoniáját a kulturális forgalom néhány területén (erről még szólok a későbbiekben),⁴⁰ kár lenne szem elől téveszteni a *szubglobális* hatásokat, mindenekelőtt EU-Európáét, továbbá a hagyományos német-osztrák, valamint a hol halódó, hol éledező közép-európai befolyást. Hasonlóképp, a japán és délkelet-ázsiai (ipari) tőkebeáramlással, illetve a kínai kereskedelmi hálózatok megtelepedésével hatalmas kulturális csomagok is érkeznek az országba (sőt – mint Nyíri Pál sugallja – a kínai esetben egyenest a Nyugattól induló kulturális globalizáció alternatíváját⁴¹ látjuk). E csomagok

⁴⁰ Már most érdemes azonban különbséget tenni közvetlen és közvetett hegemonia, kivált az utóbbi két fajtája között. Amikor a „lényegében” észak-amerikai kulturális találmányokat más országok népszerűsítik (latin-amerikai szappanoperák, japán Disney-klón rajzfilmek), és amikor eredetileg nem amerikai jóságok válnak amerikai kulturális prototípussá (krikettből baseball, Porsche mint juppi státuszszimbólum). Ez utóbbi példa is jelzi, hogy hegemonián többnyire nincs értelme mást érteni, mint egy bizonyos kultúrjóság általános elfogadását az emberek egy adott – néha igen szűk – csoportjában. (Hogy mi minden tekinthető elfogadásnak, arra még később, a 72. jegyzetben visszatérek.)

A baseball és a Porsche mindössze kiragadott példák arra a kultúraforrásra, átértelmezésre, újrakódolásra, ami az Egyesült Államokban születése pillanata óta folyik: a demokráciafelfogástól kezdve egészen a már említett pizzáig. Maase elmeséli, miként rökönnyödtek meg 1955-ben a berlini nyárspolgárok, amikor feltűnt az első motoros banda az utcákon (Maase, 1999: 80). Amerika rossz szelleme, a legújabb Marlon Brando-film, a *The Wild One* hatása – kárálta a sajtó. Holott csak a motor-plusz-bőrkabát húszas évekbeli német kultusza köszönt vissza az óceán túlpartjáról. A Nagy Mixer – mondja Almási (1998a). Én már Nagy Kérdőzt is hallottam. A poszt-koloniális kritika irodalma telis-tele az USA által átvett-eltett-részben/másként visszaadott-ki-üresített kultúrjavakkal, legyen az zene, vallás, gyógy mód vagy életstílus. Amennyire látom, az egész amerikanizálás vita voltaképp azon áll vagy bukik, hogy az elemző egy adott kultúra kölcsönvételére, majd visszaadására figyel-e, arra, hogy Amerika úgymond miként kegyeskedik kölcsönvenni valamit, és vágja az abból készült valami mást a kölcsönadó fejéhez a végén, anélkül hogy megköszönné, vagy inkább arra, hogy mi történik a kultúrával eközben. Talán éppenséggel jól tesz neki a keverés, az újracsomagolás, finomodik, erősödik tőle. Esetleg ez az egyetlen mód a fennmaradására. A *Buena Vista Social Club* diadalútjáról olvashatunk Arturo Talavera írásában (Talavera, 2002: 262).

⁴¹ Hasonlóan a szovjet terjeszkedéshez, a kínai is (párt)államilag irányított, legalábbis az állam használja, és sajátos birodalmi nemzettudattal keretezi a kivándorlást. Az effajta expanzió is feltehetően, hogy nagyszámú „globalizátor”, ha nem is katona, telepszik le a célországban. Őket, jól lehet egy Nagy Civilizáció késői képviselői lennének, és összességükben jobban is élnek (továbbá valószínűleg képzetebbek is), mint vendéglátóik, a helyiek idegenkedő lenézése kíséri. Óriási különbség viszont, hogy a kínai terjeszkedés – legalábbis annak mostani, első szakaszában – alapvetően kereskedelmi természetű, és rengeteg korszerű globális fogással él.

tartalma a nyers hal élvezetétől egészen odáig terjedhet, hogy *karaokeklubok*ban kezd danolászni a magyar, és fejfájását nem pálinkával, hanem akupunktúrával gyógyítja. És fordítva, odáig, hogy a Suzuki piros-fehér-zöldben hirdeti a „mi autónkat”. Nem beszélve a munkaerőkölcs szigorodásáról.⁴²

Maradjunk most szűkebb régióknál. Közép-Európa – ezt naponta a bőrünkön érezzük – a kulturális turbulencia állapotában van, nem először a világtörténelemben. A kommunizmus bukásával a korábbi blokkok közti vándorlás csomópontjává vált, Magyarország pedig a térségen belüli migrációé is. Nem csupán vendégmunkások, menekültek és bűnözők keresik fel, hanem vállalkozók és menedzserek, tudósok és művészek is. Az Ernst & Young transznacionális tanácsadó cég Budapestről irányítja közép-európai partnereit. A győri Audi-gyár Szlovákiából is toborozza munkásait; Romániából átjárnak Makóra hagymát szüretelni; a jugoszláv háború tízezreket kergetett át a határon; orosz üzletemberek sűrűn alapítanak cégeket Magyarországon; Budapesten pedig újabban éppúgy otthonos az ukrán örömlány, az albán drogkereskedő és a holland pornófilmrendező, mint – a legalitáson innen – az ILO szakértője, a Greenpeace munkatársa vagy a Közép-európai Egyetem tanára.

Az a körülmény, hogy az exkommunista országokban a történelem végre szabadon visszabeszélhet, alaposan összekeverte a kártyákat a régió különben is zavaros kulturális világában. A cseh bevonulás óta először viseltek háborút egymás ellen a térség országai, köztük mi is, NATO-tagok, amikor segítettük Jugoszlávia bombázását a minap. A szolidaritás érzése, ha létezett ilyen Közép- és Délkelet-Európában, máig romokban. A délszláv háborúk viszont – elretentő erejük révén – valószínűleg mérsékeltek a *Kulturkampf*ot a többi országban. A kölcsönös szolidaritásnak az EU kapuja előtti tülekedés sem tesz jót. A k. u. k. nosztalgia is tűnőben, ahogy Ausztria egyre kevésbé rejti véka alá félelmeit a „keleti bővítés” dolgában, és Haider a szlovének ellen lázít Karintiában. Amikor pártja kormányra került, Ausztriát számos közép-európai kultúra-csináló, köztük magyarok, bojkottálták. Trianon és a Beneš-dekrétumok bár mikor képesek arra, hogy mérgezzék a levegőt, de például a román-magyar viszonyban a korábbi századok is szép számmal tudnak még kifizetetlen számlákat benyújtani. A jelenlegi magyar miniexpanzió (a Duna Televíziótól, a MOL és az OTP által megejtett beruházásokon át, a határon túli magyar pártok tá-

⁴² Nagy port kavart néhány éve Hatvanban annak a dél-koreai középvezetőnek az esete, aki a dolgozók elmondása szerint fizikailag bántalmazta őket. A magyar igazgató néprajzi fejtegetése: „A dél-koreai beszédstílus, a magas hanghordozás és a széles gesztikuláció okoz félreértést a magyarok körében. [...] Többen panaszkodtak, hogy a külföldi művezetők ujjukkal meg-megbökték őket. Ezt azonban nem lehet fizikai kényszernek tekinteni, egy gesztusról van szó, amelylyel azt kívánták jelezni, hogy gyorsabb tempót várnak el az alkalmazottól” (Doros, 1998: 7).

mogatásáig, az egyetemalapításig és a státustörvényig) pedig láthatóan legalább annyi bizalmatlanságot szül a szomszédos országokban, mint amennyi bizalmat ébreszt bennük. Melegh Attila joggal óv attól, hogy az „új magyar kis-imperializmusban” pusztán valamifajta nemzeti antiglobalista erőtlátsunk, anélkül hogy felfigyelnénk rá: hívei milyen ügyesen lovagolják meg a globalizáció hullámain.⁴³ Vagy vegyük a Holokausztért viselt felelősség kérdését. Körülötte is folyik a nemzetközi kulturális adok-kapok a régióban. Gondoljunk csak a kárpótlási rítusokban a globális és regionális elemek keveredésére, amikor zsidó világszervezetek egy amerikai ügyvéd segítségével teremtenek olyan jogi precedenst, mely mások mellett kötelezi például a német és az osztrák kormányt is, hogy ne feledkezzenek meg a magyar soá-túlélőkről sem.

Németek és osztrákok. Az üzleti életben jelenlétük hagyományosan hangsúlyos, de e két ország polgárai az ingatlanberuházásokban is jeleskednek, főként Budapesten és a Balaton környékén. Nemcsak venni, hanem nyaralni és lakni is jönnek. Avagy – Burgenlandból – földet művel(tet)ni a határ mentén. A német nyelvet – nem csoda – megint többen tanulják Magyarországon, mint az angolt. Ha a „nagyvadakat” nézzük, a temérdek hagyományos ipari, kereskedelmi és pénzügyi befektető mellett (az erőművektől a bankokig), a Springeré és a Bertelsmanné a magyar nyomtatott sajtó nagyobbik fele, a magyar telefónia és a magán televíziózás is jórészt nagy német távközlési és médiakonszernnek kezében van – itt azonban gyorsan megszakítom a felsorolást, hisz éppen kutatásunk fő tárgyát kezdem megcsúfolni: a bennünket választó osztrák nagybefektető tőkéje valószínűleg félig német, a németé meg félig amerikai vagy japán. Így volt ez a Creditanstaltnál és a Meinlnél, így van ez például az Opelnél, a MATÁV-nál vagy az RTL-Klubnál.⁴⁴ Furán hangzik, de biztosabb, ha mara-

⁴³ Ezt nevezi Haraszti Miklós „továbbglobalizálásnak”. Azt viszont végképp nem tudom, hogy hívjam, amikor a „francia” Danone Prágában és Varsóban reklámozza a „magyar” Túró Rudit. Hát még ha egyszer a gyártását is oda helyezi.

⁴⁴ Amikor kutatói társaságunk nevét keresve viccelődni kezdtünk a „Globus” szóval, nem is sejtettem, hogy a kis magyar globalizáció egyik – még talán az átlagosnál is sokszínűbb – kulturális tantörténetére akadunk. A vállalat ugyanis – bár a márkanév már 1924 óta él – mindössze 1991-ben veszi fel a Globus nevet. Az állam védte biztonság az 1993-as privatizálással szűnik meg. A vállalat ma már külföldi részvénytöbbség mellett, jelentős német állami pénzek bevonásával, német-magyar tulajdonos vezetésével próbálja újjahódítani a korábbi keleti piacokat. Ezeket annak idején – úgy emlékszem – nem csak konzervekkel látta el a cég. Még az 1980-as évek végén is, ha közgazdász kollégáim a magyar hadiipari termelés volumenét akarták megbecsülni, egyebek mellett azt vizsgálták, visszaesett-e a konzervkibocsátás. Mert ha igen, valószínűleg töltényeket készítettek a nyugatról importált doboz- és tubusgyártó gépsorok. Melyekre a vállalat hivatalos története (www.globus.hu) mindmáig legalább annyira büszke, mint arra a tényre, hogy a két háború között a tulajdonos, Weiss Manfréd a konzervüzem vezetésére Marton Sándort, a párizsi Ritz Szálló szakácsát hozatta haza. A vállalat újabban szorosan együttműködik a Knorr-al

dunk a politikánál. A nagy pártalapítványok (Adenauer, Ebert, Naumann) vagy a *Goethe Institut* németiségét, melyek mindmáig igen tevékenyek a kultúracsere és a politikai tanácsadás színterein, senki sem fogja kétségbe vonni (legfeljebb az Osztrák Kulturális Intézet). A tanácsadás, illetve a hagyományos tudományos kapcsolatok sikerét semmi sem bizonyítja jobban, mint a német minták érvényesülése 1989-ben az olyan, a politikai kultúrát lényegileg meghatározó intézmények felállításánál, mint az államelnök jogállása vagy az Alkotmánybírárság. Friss példa az amerikanizálás korlátaira a most megnyílt német nyelvű egyetem Budapesten, egyebek között a konzervatív bajor és osztrák kormány támogatásával, azzal a nem titkolt céllal, hogy az angol nyelvű, liberális szellemű Közép-európai Egyetem hatását ellensúlyozza a tudományos és politikai elitképzésben. És folytathatnám a sort olyan prózai dolgokkal, mint hogy német földre indul a legtöbb magyar vendégmunkás (osztrákra a legtöbb turista, ahonnan *Mozartkugelt* hoz ajándékba), amíg létezett, túlnyomórészt márkában tartottuk devizamegtakarításainkat, a német autónak van a legnagyobb tekintélye a vásárlók között, s még mindig a német csatornákon nézik a focit és a szexfilmet a kábeltévé-tulajdonosok. De emelkedettebbekkel is: a Grimm-meséktől, Wim Wendersen vagy Heinrich Böllön át, a német filozófia népszerűségéig. Esetleg a bécsi újévi koncert rituális közvetítéséig.⁴⁵

Ha csak ennyire lennének bonyolultak a dolgok! Térségünkben ugyanis nemcsak a posztkommunista átalakulás, a globalizáció és Közép-Európa újrarendeződése találkozott össze, hanem mindhárom, nem teljesen véletlenül, az Európai Unió „keleti bővítésének” programjával. Nem szívesen időznék itt azoknál a néha még nyugatbarát honfitársainkat is hiszterizáló kulturális hatásoknál, melyek már a brüsszeli váróteremben meglegyintik a tagjelölteket. Ott ugyanis arra kérnek bennünket,⁴⁶ hogy cserébe a csatlakozás várható előnyeért,

és az Unileverrel. A német állami nagyrészvényessel (*Deutsche Investitions und Entwicklungsgesellschaft mbH*) karöltve szeretne betörni a szomszédos országok magyar vidékeire is. A Kárpátján már megvetette a lábát. A vállalat tulajdonosa (igazgatósági elnöke, akinek németországi vállalatán keresztül is van a Globusban részesedése) így nyugtatja meg mindazokat, akik félnek a globalizáció kulturális hátulütőitől: „A Globus az magyar nemzeti kincs, akármilyen Globusnak a tulajdonosi struktúrája. Senki nem fogja ezt a 100 éves gyárat a kalapjára tenni és elvinni innen. Ennek megfelelő érzékenységgel és intelligenciával kell ezt kezelni, én próbálom is, amennyire ez tőlem telik.” Az ételféleségeket – mint az igen látványos honlapon olvasom – valódi magyar ízek uralják. Talán a *luncheon meat* kivételével (néphadsereg-zsargonban: gyíkhús), mely a terméksémertetőben „lönchshús” néven is szerepel.

⁴⁵ Lengyel László véleménye szerint „a tömegfogyasztás szintjén az amerikanizmus távoli és idegen, a populáris kultúra [Magyarországon] inkább kapcsolódik a »puha« bajor-olasz-osztrák amerikanizmushoz, mint az amerikai nyers, »kemény« változathoz” (Lengyel, 2000: 264).

⁴⁶ Arról, hogy e kérések teljesítésének ellenőrzése logikailag mily zavaros és mennyire politikafüggő, lásd Böröcz, 2001b; Kovács, 2001.

a belépés előtt legyünk szívesek és töröljük le a sarat a lábunkról: nyissuk ki piacainkat, fékezzük a korrupciót, ellenőrizzük demokratikusan a közmédiát stb., vagy – a szó szoros értelmében – tisztítsuk meg kórházainkat, erőműveinket, élővizeinket. E „kulturális ajánlatok”, ha elfogadjuk őket, a távoli jövőt is meghatározhatják (igaz, nem parancsszóra): példáinknál maradva, a gazdasági versengés egész habitusát, az állam átláthatóságával és semlegességével kapcsolatos elvárásainkat, ám azt is, hogy környezetünkben mit értünk az „egészség”, a „rend”, a „tisztaság” fogalmán. Addig is önmagunkkal való szembenézésre készítetnek és arra, hogy egy percig se feledjük a *gentleman-like* viselkedés fő szabályát: mi szeretnénk felvételt nyerni az ő klubukba, nem pedig fordítva. Tetszik, nem tetszik, alapértékek értelmezése folyik.

Azzal sem untatnám az olvasót, hogy Brüsszel mily módon befolyásolja máris a szűk értelemben vett kulturális termelést, amikor a jogharmonizáció során jelzi, mekkora legyen az európai gyártású filmek aránya a forgalmazásban, vagy amikor könyvet, zenekart, tudományos kutatást támogat (ilyenkor már a pályázati úrlap megszerkesztésével is „nevel”, nem csak az abban szereplő prioritásokkal). De a tágabb értelemben vett kulturális élet is érdekli, hisz a szelektív hulladékgyűjtéstől, a határforgalom korszerűsítésén át, egészen a cigányság emancipációjáig terjed a figyelme. E figyelmet újabban egyre több pénz is kíséri, amely mellett lassan eltöprel az Egyesült Államokból érkező kormányzati és nem kormányzati segítség.

Európaizálás? Europeanizálás? Még pontos szavunk sincs rá, pedig pár év se kell, s a nacionalista – értsd: jóval több mint euroszeptikus – retorikában elfoglalja majd az őt megillető helyet az amerikanizálás vádja mellett. Egyelőre azonban jóval fontosabb a számunkra, hogy a kötelezően átveendő „közösségi vívmányok” (közel százezer oldalon) egyfajta – büszkén vállalt módon – nem amerikai kapitalizmusmodellt írnak elő, illetve sugallnak. Mely, úgymond, szociálisan érzékenyebb, korporatívabb, testvériesebb, melyben műveltebbek az emberek és igényesebb a tömegkultúra is. És nincs halálbüntetés. Azt, hogy a senki által még nem látott „Európai Szociális Modell” meg tudja-e majd vetni a lábát a globalizáció forgatagában, ne vitassuk most. Elég annyi, hogy a szemünk előtt évek óta egy gigantikus *social engineering* kísérlet folyik, melynek kulturális következményei beláthatatlanok. Még az is megtörténhet (sőt, imitt-amott már történik is), hogy a tagjelölteknek szembe kell fordulniuk társadalmuk eddigi – részleges – amerikanizálódásával⁴⁷: szigoríthatják megint a munkaerő-piaci szabályozást, mérsékelhetik a kiugró övedelemegyenlőtlenségeket, bővíthetik a szociális támogatások körét vagy törvénybe foglalhatják, pontosan

⁴⁷ Vö. Kovács, 2002a, melyben a jóléti diskurzusok válfajait vizsgálom a térségben.

milyen közszolgálati feladatai is legyenek a magántévéknek, és rendelkezhetnek afelől is, hogy mi az a gyűlöletbeszéd és miként illik Afrika történelmét tárgyalni az iskolai tankönyvekben. Ha így esik, nagyot nem puffanunk, hiszen az államhoz igazodás, a központhoz alkalmazkodás kulturális kódjait talán még nem felejtettük el. Nocsak, ismét az útfüggőséghez érkeztünk...

Aki mégis ki óhajt tartani az ellenállhatatlan amerikanizálás feltevése mellett, ne feledje, hogy az unió is tud ellenállhatatlan lenni,⁴⁸ például amikor olyan látványos kulturális tabukat érint meg (még ha tapintatosan is), mint a brit izolacionizmus, a francia agrárcivilizáció vagy – banális példát említve – a takarékbetétek névtelensége Ausztriában. Tudjuk, az „anyaföld” s annak tulajdonlása körüli bonyolult szimbólumokkal már térségünkben is fölvetette a harcot. Vagy tekintsük az Európai Pénzügyi Uniót és benne az eurót, mely a kulturális standardizálásnak, vagyis a nemzeti identitások (a „kemény schilling”, a „mi nemzeti bankunk”) vereségének legfrissebb mintapéldája. Ha a kultúra fogalmát kivételesen szűk értelemben használjuk, az egységesülés ugyancsak szembeszökő. Az új pénz nemcsak a „márka”, a „lira”, s talán nemsokára a „forint” szavakat taszítja a múltba, hanem mindazokat a szólásokat és szövegeket is, melyek rájuk épültek (vö. forintos labda, löki a digó a lírát), nem szólva a bankjegyeken szereplő nemzeti hősről. Ráadásul emberek százmilliói számára már ma az euró a leggyakoribb közös napi esztétikai élmény, midőn kinyitják pénztárcájukat és alkalmuk van megcsodálni a sok unalmas kaput és hidat az új bankókon. Minálunk pedig – nem nehéz megjósolni – pillanatokon belül a Nyugat egyik fontos vizuális jelképe lesz az új pénznem.

Félre az előítéletekkel! Adjunk esélyt annak is, hogy az EU-ban győz az „egység a sokféleségben” elve, a „változó geometriájú Európa” gondolata. Magyarul az egészséges széthúzás. Ettől ugyan alkalmasint gyengül az unió az Egyesült Államokhoz képest – ha e területi besorolásokhoz feltétlen ragaszkodni akarunk – a kultúrák versenyében. Ám a kavalkád még nagyobb lesz. Annál mindenképp nagyobb, hogy elkeseredett türelmetlenséggel egyetlen színbe mártva ecsetünket amerikanizálásként fessük le.

Előglobalizálás?

Beszéltünk már róla, 1989 nem húzott éles határvonalat a versengő kulturális ajánlatok múltja és jelene közé Magyarországon. Az *annus mirabilisszel* valóban lezárult egy korszak (már amennyire azok le szoktak zárulni), de az nem

⁴⁸ A Brüsszel és Budapest közötti párbeszéd hatalmi összetevőit Böröcz József (2000) elemzi.

a kulturális globalizáció teljes hiányának időszaka volt. Ami utána jött, az pedig nem kizárólag a kulturális globalizációé, hanem – mint láttuk – annak részleges európai korlátozásáé is, hogy csak a megatrendeket említsem. Az 1989-es cezúra benyomását szerintem legfőként az kelti bennünk, hogy a kommunizmus bukása időben egybeesett az információs-kommunikációs forradalommal⁴⁹ (sokan gondolják, hogy következett is belőle), mely néhány esztendő alatt látványosan megsokszorozta a kulturális találkozásokat és felgyorsította a kulturális cserefolyamatokat. Ám a magyar kultúrvilág korábban is meglehetősen nyitott volt, a Nyugat felé legalábbis, s számtalan globális hatás érte, melyet akkor még egyszerűen nyugatinak hívtunk.

Mi tagadás, voltak kommunista országok szép számmal, ahol e felgyorsulás észveszejtő volt, kivált a tömegfogyasztásban és -kultúrában. A hiánygazdaság, az autarkia és a gondolatrendőrség együttese kitűnően előkészítette a terepet. Ha Moszkvában vagy Bukarestben napokig kellett sorban állnod az 1970-es vagy az 1980-as években, hogy farmerhez juss, és biztos lehettél benne, hogy soha az életben nem lesz *Harley Davidson*od, továbbá dühített, hogy a *Szelíd motorosok*at betiltották a hatóságok, akkor az a nyomorult farmer hirtelen igen értékes *Kulturguttá* vált, mely hatszor olyan erős szabadságvágyat jelképezett, mint amit a termék reklámstratégiái valaha is megálmodtak. Persze nálunk is gyűlt a feszültség (a kulturális is), különözt azokon a területeken, ahol a tabuk a rezsim utolsó percéig kitartottak (egypártrendszer, a nagy magántulajdon tilalma, 1956 stb.) és/vagy ahol a tőke- és vásárlóerő csekélynek bizonyult egyebek mellett a még fennálló korlátozások miatt. Amint a tőke- és pénzpiac is felszabadult (a forint például konvertibilissé vált), Magyarországon is szinte feltartóztathatatlanul látszott a kapitalizmus kulturális ikonjainak a bejövele a részvénytársaságtól kezdve, a hitelkártyán és a mobiltelefonon át, a *Playboy*ig vagy – hogy kevésbé elegáns dolgokat említsek – a leány-, fegyver- és kábítószer-kereskedelemig.

Mindazonáltal Kádár Magyarországnál nemigen akad jobb példa a (nevezük így) „csepegtetett nyugatosításra”, ami persze inkább volt kikényszerített és utólagos-jóváhagyó, mint tervezett. Haraszti Miklós – úgy vélem – ezt hívja „előglobalizálásnak” a média világában. Az „élni és élni hagyni” hallgatólagos társadalmi szerződését most nem rekapitulálnám, csupán azon elemeiből szemezgetnék, melyekre ma gondolkodás nélkül rávágnánk: van némi globalizációs ízük. A háromévenkénti „nyugati utazások” a kék útlevéllal, a „nyugati

⁴⁹ Vö. Castells, 1996, 1997, 1998; György, 1997, 1998; Horváth, 2000. Mindkét magyar szerző igen szkeptikus a tekintetben, vajon a világháló korában megmenthető-e a nemzeti kultúra erőteljes állami beavatkozások nélkül.

valuták” feketepiacának *de facto* elismerése, az angol nyelv oktatásának kiterjesztése, a Szabad Európa Rádió zavarásának beszüntetése, állami fraternizálás a „Nyugatra szakadtakkal”, eladósodás a „nyugati relációban”, csatlakozás a Világbankhoz és a Nemzetközi Valutaalaphoz, a *joint venture*-ök elszaporodása, a Coca-Cola forgalmazása az 1970-es évektől, az első Citibank-fiók és McDonald's étterem megnyitása az 1980-as évek második felében, a Soros Alapítvány engedélyezése, a nyugati könyvek, filmek, rockzene és egyéb kultúrcikkek mind szabadabb forgalma, a tudósok és művészek külföldi utazásainak támogatása, a műholdas televíziózás megtűrése, növekvő fogyasztásicikk-behozatal (vö. „nyugati cucc”⁵⁰) stb. – a kádárizmusnak e motívumai egyenként talán nem tűnnek falrengetőnek (bár – elnézést a rossz szóviccért – kiderült, hogy a berlini fal megrengetéséhez igenis hozzájárultak valamicskét), lassan a kommunista kultúrának mint olyannak a létjogosultságát vonták kétségbe.

Még hozzá szinte észrevétlen természetességgel. Kinek mikor.⁵¹ A nyugatosodás, bármily lassú és bármikor visszavonható volt is, a kultúra majd minden ágát átfogta, beépült mindennapjainkba, és a rezsim igazolására is szolgált, egyebek között úgy is, hogy a nemzeti büszkeséget táplálta. A „legvidámabb barakk” – én úgy mondanám – differenciális nacionalizmusa (mely több volt egyszerű jóléti sovinizmusnál) azt sugallta: mi, kérem, közelebb vagyunk a Nyugathoz, mint a tábor többi lakója. Amikor mód nyílt rá, persze ki kellett próbálni, milyen is az a híres Nyugat, meg kellett mérítkezni benne (emlékezzünk csak a *Gorenje*-túrákra), ám ezt a mámort már praktikus megfontolások színezték. Nem volt mérhető ahhoz, mely azokat járta át, akik ott voltak Ceaușescu elzavarásánál, a moszkvai Dzerzsinszkij-szobor ledöntésénél vagy a berlini fal megmászásánál. Gothár Péter *Megáll az idő* című filmjében éreznek hasonlót a gimnazista fiúk, amikor – 1956 után, disszidálási kísérlet előtt járunk – lerészegednek egy üveg Coca-Colától.⁵²

⁵⁰ Nem hinném, hogy e termékek iránti igényt csökkentették volna magyar utánzataik, inkább növelték azt: az Amo szappan, a Star Cola, a Trapper farmer vagy a City Grill híjával voltak az eredeti jószág jelképi mondandójának. No meg – valljuk be – gyatrább is volt a minőségük. A kényszerhelyettesítés egyébként sem tesz jót a fogyasztói élvezetnek, melyhez jó esetben a szabadságnak legalább az illúziója hozzátartozik. Különösen akkor, ha az ember illegálisan fogyaszt (vö. szipuzás kontra füvezés) (lásd Hammer és Dessewffy, 1997; Vörös, 1996).

⁵¹ Nekem például akkor, amikor az 1980-as évek elején úgy hozhattam haza betiltott könyveket nyugati tanulmányútjaimról, hogy látszólag munkahelyem, az Akadémia egyik intézete könyvtárának ajándékoztam őket. Igazgatónk, a Központi Bizottság tagja, hallgatólagos jóváhagyásával. Vagy akkor – hogy valami „még globálisabbal” hozakodjak elő –, amikor már nemcsak a hallgatók, de az ott tanító tanárok is Foxi Maxinak kezdték nevezni a marxizmus-leninizmus esti egyetemét.

⁵² James Watson elmeséli, hogy Hongkongban az 1950-es években gyógyszerként, kis adagokban fogyasztották a Coca-Colát, illetve elegáns partikon szolgálták fel mint főitalt (Watson, 1997: 36).

Homogenizálás?

Az utóbbi példa is tanúsítja, hogy még látszólag egyértelmű esetekben sem könnyű a kulturális befogadás egységes módozatairól beszélni. Ha a McDonald's – mint szerte Magyarországon – a középosztálybeli fiatalság találkahelyévé avanszál, ahol a gyorsétkeztet lassan fogyasztják, ha a kólát homályos külvárosi kocsmákban kommersz rummal keverik, ha a *rapet* a pesti kabaré hagyományainak szellemében írt szövegre éneklük, akkor bizony érdemes elgondolkodnunk a kulturális globalizáció egyik közkeletű alapfeltevésén. Azon, hogy vajon a globális kultúrtermékek standard üzenetet hordoznak-e. Mert amit látunk, az tényleg Pepsi – ám gyakran a legendás Pepsi-érzés nélkül.⁵³

Régi igazság: a médium nem (vagy nem feltétlenül) azonos az üzenettel, kivált ha az úgymond globális üzenet maga is kétértelmű. Hisz a Nyugat egyszerre küldi hozzánk önmagát és saját maga bírálatát is: a szabadpiac doktri-

⁵³ Először magáról a homogenizálásról. A tarolási tétel bemutatásakor (ideértve az amerikanizálást is) magától értetődőnek tekintettem az „egyneműsítés” fogalmát. Akárcsak a legtöbb általam olvasott szerző. Ők a „homogenizálás”, „standardizálás”, „konvergencia”, „szinkronizálás” és „uniformizálás” műszavakat – ha szeretik őket, ha nem – rokon értelemben használják. Akik szeretik, így érvelnek: *előbb-utóbb* kulturális tekintetben *többé-kevésbé* egyforma lesz a világ, méghozzá *végző soron a Nyugat/Amerika/a multinacionális társaságok* akaratát követve. A kulturális globalizálás a folyamat, a globális kultúra a végeredmény. Akik viszont nem, azok leginkább az ellenérőket ünneplik és a kulturális globalizálás szükségszerű előrehaladásának tételébe szeretnek belekötni (vö. Beck, 1997: 205), továbbá azt tudakolják, hogy a főszereplők (a „globalizátorok”) vajon egy követ fűjnek-e. Pedig – mint az már az eddigiekből is kiderült – akad még jócskán belekötnivaló ezekben a feltevésekben. Furcsa például az olyan konvergencia, melyben az egyik fél állítólag egy helyben áll, a másik meg hozzá közelít, ráadásul nem a saját akaratából. Hogy is van ez tulajdonképpen: a gazdaság globalizálódik, s a kultúra szolgáiban követi? Mindenféle kultúra? Magas és alacsony, politikai és szexuális, vallási és műszaki? Kell-e egyáltalán a globális kultúra fogalmához a homogenizálás? És honnan tudjuk, hogy az végbement? Effajta kérdésekről szólnak a következő alfejezetek.

A fogyasztás fő kulturális ikonjai közül egyelőre a McDonald's-jelenségét tárta föl a leggondosabban a kutatás abból a szempontból, hogy mi is történik a beérkező kultúrjóságot elfogyasztásakor (vö. Ritzer, 1993, 1998; Watson, 1997). A lassú étkezéstről és arról, hogy a fiatalság iskola utáni találkozóhelynek használja a gyorséttermet, kelet-ázsiai példák alapján Watson is beszámolt. A kulturális ellenállás érdekes esetét említi egy német szerzőpáros: Kínában és Moszkvában is megütközéssel fogadták a vendégek az alkalmazottak előírt mosolyát. Moszkvában eleinte hangosbemondón kellett közölni, hogy a nevetés nem kinevetés. Tartok tőle, hogy a magyarázkodás második mondata, miszerint „mi azért mosolygunk, mert boldogok vagyunk, hogy kiszolgálhatjuk Önöket”, még nagyobb megütközést keltett (Breidenbach és Zukrigl, 1999: 18–19). Az említett írások számos egyéb kis kulturális áttöréstről tudósítanak (állva evés, papírba csomagolt étel fogyasztása, nő egyedül az étteremben stb.). A legkedvesebb: a McDonald's hatására Kínában hirtelen elkezdték ünnepelni a gyerekek születésnapját. Az intézmény honosodását Magyarországon jól mutatják a becenevei: Meki, Mekdönci stb. Nem találkoztam még az antiglobalisták által használt McTorture, McMurder, McCancer stb. kifejezésekkel (vö. Bourdieu, 1997).

náját és az ökológiai tanokat, a NATO-t és a pacifizmust, a sajtószabadságot és a politikailag korrekt közbeszéd előírásait, Hollywood macsó idoljait és a feminista értékeket, a *junk foodot* és az egészségtudatosságot. Peter Berger eredeti projektuma nyelven: Davost és a tanszéki klubot. Magyarul, saját kultúrharcait.⁵⁴ Legtöbbször azonban olyan kulturális csomagok érkeznek, amelyek nemcsak egymásra felelő alternatívákat tartalmaznak, hanem harmadik és negyedik típusokat és köztes minőségeket is. Svéd, olasz és a japán kapitalizmust, a keresztény- és a szociáldemokrácia holland, spanyol, osztrák stb. változatait, a különféle elnöki és a parlamenti rendszereket, a formalitás és az informalitás ezernyi fajtáját, a szekularitás válfajait vagy – profánabb területre tévedve – a politikusok üzleti kapcsolatait, a köztelevízió reklámtevékenységét, a prostitúciót stb. szabályozó törvényi megoldások garmadáját.

E csomagokat azután mi szépen kibontogatjuk itt, Kelet-Európában, összehasonlítgatjuk a sajátjainkkal, az „ajándékok” egy részét a szemébe dobjuk, egy másikkal azonnal büszkélkedni kezdünk a szomszédok előtt, van, amit elteszünk nehezebb napokra, a most érkezett pulóverhez a régi nadrágot vesszük fel. Akad olyan kulturális ajánlat, amit egyszerűen nem lehet visszautasítani (vagy mert olyan vonzó, vagy mert „eszi nem eszi, nem kap mást” alapon teszik nekünk), de akad olyan is, amelyet újracsomagolhatunk. Meglehet az is, hogy egyik bejövő kultúrjóságot sem vegyíthető a hazaival. Példának okáért félek, hogy a nem roma magyarok többségét sem a klasszikus-liberális be nem avatkozás, sem a pozitív diszkrimináció elvei nem lelkesítik, ha roma honfitársaink jogairól kérdezzük őket. Szívesebben választják a rendőri megoldások némelyikét – mintha csak az útfüggség tételét szeretnék bizonyítani. A női

⁵⁴ Vö. Hunter, 1991; Hunter és Yates, 2002. A kettős import a mai Kelet-Európában legkevesebb a *rock and rollal* veszi kezdetét. A vietnami háború elleni (maoista) magyar tiltakozók is *teach-in* keretében cseréltek eszmét az USA-imperializmus gáztetteiről és a „*We shall overcome*”-ot dalolták. Mi több, a pártállamilag sztárolt Angela Davisből frizuradivat lett. Újabb keletű látványos példája annak, hogyan fordul a Nyugat a Nyugat ellen Keleten az, ami az egyik belgrádi hídon történt a koszovói bombázások idején. Az esténként ott rendezett rockkoncerteken a résztvevők céltábla-kitűzővel a mellükön jelentek meg, hogy a tévén keresztül, a szimbolikus hadviselés eszközeivel nyerjenek csatát a háború pr harcmezőin. Majd hazamentek, s akinek módja volt rá, e-mailek tömegét zúdította a Pentagonra, hogy megbénítsa annak számítógépeit (lásd Maase, 1999: 72–73). Néhányan meg Rambónak öltöztek, és kivonultak az erdőbe amerikai ejtőernyősökre vadászni. A Nyugat egyik lelke, mi tagadás, képes hasznat húzni a másikból. Szemmel láthatóan még a Benetton kemény multikulturalizmusa sem ütött ki balul, hát még az IKEA, a McDonald's vagy a Body Shop lágyabb megoldásai. Magyarországon – úgy tetszik – a politikai korrektségnek még igen alacsony a piaci értéke. Érdekes módon hamarabb lett fekete, mint roma tévébemondónk, és hiába keresnénk roma szereplőket a hirdetésekben vagy kreol bőrű babákat a pesti játékboltokban. Furcsa kivétel a roma rap térhódítása. A politikai korrektség behozataláról lásd Heller (1994), valamint Scheppele és Wessely (1995) vitáját.

egyenjogúság esetében (lásd Acsády Judit írását) a magyar társadalom – úgy tűnik – a be nem avatkozás elvét pártolja, igaz fittyet hányva annak elengedhetetlen liberális tartozékára, a jogvédelemre (a házasságon belül is). Tehát inkább választja a patriarchális dél-európai mintát, mint az észak-európaiak/amerikaiak egyikét, de mondhatjuk úgy is, hogy a kommunizmus előtt és alatt megszokott hazait.

A Davos- és a tanszékiklub-kultúra egyébként nem kis zavarokat okoznak, amikor valamely közös projektum keretében lépnek fel, legyen az a rendszer-váltás egésze, a posztkommunista kultúrpolitika, esetleg a Soros Alapítvány maga. Ez utóbbira, a „kapitalista fenyegetésről” érkező filantróp és a globális tűzsejtek éllovasára, Zentai Violetta is utal. A kultúra állami irányítása is ontja a kérdésesebbnél kérdésesebb eseteket. Függsz-e egy kultúrprogram vagy intézmény (egy zenekar, egy folyóirat, egy tánccsoport) köztámogatása annak piaci sikerétől? Lehetnek-e a kormányoknak kulturális preferenciái? Miért is ne privatizálnánk a Nemzeti Színházat? Ki tartsa el a múzeumokat?⁵⁵ Az elmúlt évtizedben a magyar kultúrpolitika ide-oda ingadozott az „osztogató” francia-osztrák és a „piacbarát” holland-amerikai modell között, amikor e kérdésekkel találta magát szemben. Török András meggyőzően írja le, milyen – hazai és külföldi – elemekből barkácsolta össze a szociálliberális kormány a Nemzeti Kulturális Alap pályázati és döntési rendszerét ez utóbbi modell szellemében 1994 és 1998 között, és hogyan államosította-központosította azt néhány hét leforgása alatt az Orbán-kabinet.⁵⁶

A média együttes demokratizálása és magánosítása, mely 1989 után az ex-kommunista országok szinte mindegyikében a szüntelen kultúrharc színterévé vált, úgyszintén több kérdést vet fel, mint amennyire felelni képes. Legyenek-e a magán televízióknak közszolgálati feladataik? Privatizálható-e a nemzeti hírügynökség? Vajon a parlamenti választások följogosítják-e a győztes pártot arra, hogy uralma alá hajtja a közmédiát? Kiadhat-e a kormány napilapot? Haraszti Miklós elmeséli, hogy a válaszokat keresve miként vándorolt a magyar törvényhozó „északról” „délre”, a brit típustól az olasz-osztrákhoz úgy, hogy közben a média szabályozásának amerikai mintái még a liberálisokat sem hozták tűzbe. Vagy nézzük a kultúrpolitika egy harmadik fontos harcmezéjét, az egyetemi reformot. A kérdések lényege, némi távolságból persze, ugyanaz: közjavakról vagy magánjavakról beszélünk? Más megközelítésben: legyen-e az állam semleges? (Magyar változatban: mennyire legyen semleges?) Mérsékelje-e az állam

⁵⁵ Vö. Liberalizmus..., 1994; Ackerman és Cohen, 2000.

⁵⁶ Lásd Török, 2000. A Fidesz-kormány kultúrpolitikájának francia vonzódásáról lásd Babarczy, 2000; Varsányi és Vörös, 2000. Sinisa Malešević a Török András által vázoltakhoz hasonló kelet-európai fejleményekről számol be (Malešević, 1997).

saját beavatkozásaival azokat a különbségeket, melyeket polgárainak a kultúrához, az információhoz, a legutóbbi esetben pedig az oktatáshoz való hozzáféréseben tapasztal? Az egyetemek magánosításáról vagy a tandíjról fel-fellobbanó viták, de a *voucher*-rendszerrel fel sem lobbanóak is, mind azt tanúsítják, hogy „Amerika messze van”, a német modell viszont közel. Különösen ha némely alkatrészét annak szovjet változata be is betonozta⁵⁷ – világosít fel Reszkető Petra és Váradi Balázs tanulmánya a PhD cím hányatott sorsáról.

Amennyiben a közpolitikát tágabban vizsgáljuk, a kontinens kulturális hatása és benne a német-osztrák modelleké nem annyira erőteljes. A jóléti reform olyan fontos összetevői, mint a nyugdíjrendszer részleges magánosítása, az univerzálisból a célzott támogatásokra való áttérés vagy a munkaerőpiac „laza” szabályozása; a bérlakások privatizálása; a tőzsde kisértésmentes-barát természete stb., ha úgy tetszik, amerikai vonásai voltak (és részben maradtak is⁵⁸) az 1989 utáni magyar gazdasági és szociális kultúrának. Mondom: *részben* maradtak, mert az öngondoskodás és a verseny elvét nem csupán a nemzeti-konzervatív kormányok szeretik jó adag paternalizmussal elnyomni, hanem időnként a szociálliberálisok is, néha kifejezetten az Európai Unió bátorításával.

E versengő kulturális ajánlatokat nézegetvén az embernek meg kell erőltetnie magát, hogy ahol csak lehet, amerikai indíttatású homogenizálást lásson, ne pedig ambivalenciák (sőt többértelműségek) átvételét. Különösen akkor, ha ezeket a „hely szelleme” még tovább bővíti. Kamarás István számos példával segít eligazodni a vallási import labirintusában. Közülük talán a Hit Gyülekezetéről szóló demonstrálja a leglátványosabban az elvileg bajosan összeegyeztethető normák (egyfelől a vállalkozás, a pénz és az anyagi gyarapodás dicsérete,

⁵⁷ Természetesen ennél jóval bonyolultabb a kulturális import eredete. Mint ismeretes, a Világbank, tehát egy meglehetősen globális (egyesek szerint amerikai) fennhatóságú intézmény az 1990-es években megelégedett a magyar egyetemek szervezeti koncentrállásával, *nem* követelt privatizálást. A finanszírozásban az állam mindmáig a fejkvótán alapuló holland modellre is emlékeztető megoldásokkal kísérletezik (lásd Máza és Váradi, 1998; Váradi, 2000). Ami pedig a német-osztrák hatások virulens voltát illeti, azt a már említett „dupla útfüggőség” is magyarázza, miszerint a kommunizmus sokszor csupán ráerősített elődjére a katonai, közigazgatási, adott esetben pedig a felsőoktatás- és tudományszervezési kultúrában. Időközben a német minta alaposan megváltozott (Ausztriában kevésbé alaposan), így történt ez például a kulturális irányítás decentralizálásával és depolitizálásával. Ezért van az, hogy az a magyar kormány, mely központibb, államiabb kultúrpolitikát szeretne, ma már Berlin helyett inkább Párizsra figyel.

⁵⁸ A nyugdíjreform bizonyos vezérelvei például chilei megmértetés után érkeztek hozzánk, a Világbank támogatásával, és ezen elvek kivitelezésében mások mellett egy, az USA-ból hazatért magyar szakember is döntő szerepet játszott. Ha még azt is hozzávesszük, hogy az új rendszer a svájci indexálást alkalmazza, a reformot egy szociálliberális kormány verte keresztül a parlamenten, majd a magát konzervatívnak mondó utódja vonogatta vissza, akkor teljes a kulturális kavalkád.

másfelől a konzervatív családi értékek tisztelete és a „vezér” kultusza a vallási közösségen belül) gyakorlati összekapcsolódását a mintakövetés folyamatában. Így lesz egy amerikai gyökerű, globálisan terjeszkedő neoprotestáns egyház nagyon is lokális/magyar, egyebek között azáltal is, hogy kulturális küldetésének meghirdetésekor nem konzervatív körökben (mint általában Nyugaton), hanem – mit tesz isten – egy liberális, majd egy szocialista pártban talál támogatókra, s velük együtt követeli az állam és az egyház szétválasztását.

Még egyszer a gyarmatosításról

Aki a kelet-európai államok kulturális feltárulkozását kapitulációnak tartja, az szívesen használ olyan kifejezéseket, melyek elkeseredett nemzetközi kultúrharcra utalnak, nemzeti hősökkel és kozmopolita árulókkal, betolakodókkal és kollaboránsokkal, haditervekkel és „végső megoldásokkal”. Ebben a szövegösszefüggésben a kulturális globalizáció egyenlő a megszállással, a helyi kultúrák erőszakos leigázásával és kiszorításával/kiirtásával éppúgy, mint idegen kultúrák mesterséges és rendőriellenőrzött meghonosításával az elárvult hadszíntéren. Nem feltétlenül szükséges azonban ezt a nyelvet használnia annak, aki gyarmatosításról szeretne értekezni. A posztkoloniális kritika és a világrendszer-elmélet irodalma ugyanis bőven tartalmaz olyan szalonképes kifejezéseket (az orientalizmustól, a nyelvi imperializmuson, függőségen és alávetésen át egészen a fogyasztási megkísértésig), melyekkel, ha kell, kényelmesen leírható a fizikai erőszak és megszállás nélküli uralom.⁵⁹

⁵⁹ A reflexmozdulat mégis a régi, akár az amerikanizálás esetében. Még a mérsékeltbb szerzők száján is ki-kiszalad a szó: kultúrgyarmatosítás. Ha ez csak etimológiai játék lenne, melyben az ember megelégszik azzal, hogy a „kultúra” és a „kolónia” szavak közös gyökerére utal. De nem, a szóhasználat korántsem véletlen. Az egyik oldalon félelemmel vegyes büszkeségre enged következtetni: Barber szerint „a McDonald’s Moszkvában és a Coca-Cola Pekingben többet tesz a globális kultúra létrehozásáért, mint a katonai gyarmatosítás valaha is tudott” (Barber, 1992: 57). A másik oldalon kiszolgáltatottságot, kizsákmányolást, megalázást jelez, végletes (esetleg végzetes) hatalmi aszimmetriát. Ezekről tudósítanak Phillipson (1992) és Said (1993, 2000) könyvei Bourdieu (1997, 1998a, 1998b, Bourdieu és Wacquant, 2000) és Chomsky (1998) számos megnyilatkozása, de még a náluk jóval egyensúlyosabb Ulf Hannerz is, amikor a szellem „folytonos kulturális bombázás” révén végrehajtott gyarmatosításának lehetőségéről ír (Hannerz, 1992: 236). A posztkoloniális kritikának megmaradt néhány eszményképe (például Frantz Fanon) a gyarmati időkben, és az irányzat fő teoretikusai (Anthony Appiah, Homi Bhabha, Paul Gilroy, Gayatri Spivak és mások) is őrzik a régi retorika egyes elemeit (vö. Clifford, 2000). Stuart Hall például nem is kívánja különösebben elválasztani a gyarmati és a gyarmatosítás utáni lét tanulmányozását (Hall, 1996). Az új antiglobalista mozgalmaknak van tehát hova visszanyúlniuk. Érdekes közös újításuk, hogy a globalizáció centrumát azért vádolják imperializmussal, mert ahelyett hogy leigázná

Am lapozzuk csak át gondolatban az elmúlt évtized magyar kultúrtörténetét: kötve hiszem, hogy a kommunista kultúra tartópilléreinek összeomlása után rengeteg példát találunk a tarolásra és helyettesítésre, miközben sorjáznak a kulturális együttélés és kompromisszum esetei. Még a McWorldben is, mely máskülönben a gyarmatosítási tézis kedvenc hivatkozási területe, már csak azért is, mert a „félelmetes” *Big Business* pénzeli a kulturális exportot. No de itt is gyakran akkora a helyi kulturális ellenállás (és oly szűk a fizetőképes kereslet), hogy a beérkező kultúrák fogyasztása a kezdeti lendület után lényegesen lelassul. Kezdjük az USA-val mint „kultúrimerialistával”. A hamburgernek például az első sikerek után ki kellett egyeznie a sült kolbásszal és a német-osztrák-magyar fasírttal, továbbá nem volt képes leszorítani a bécsi szeletet

(mondom én) a világ bizonyos részeit, például Afrikát, éppenséggel elhanyagolja sőt ignorálja azokat (vö. Tamás, 2002a: 50). Az Egyesült Államok vezető egyetemén még mindig (már megint) lehet tudományos dolgozatot befejezni a „mikor ütünk már végre vissza!?” kérdéssel (Miyoshi, 1999: 267). Lásd Peter Berger epés recenzióját is (Berger, 1999).

John Tomlinson már említett könyveit és a Berger–Huntington-kötetet leszámítva, az újabb keletű globalizációs irodalomban alig tapasztalni nyílt szembe fordulást a kultúrgyarmatosítás gondolatával. Ritka az olyan nyílt beszéd, mint Ahmed Gurnahé: „Majdnem minden imperialista nemzet végül is civilizálja és kulturálisan tágitja saját népét azáltal, hogy megpróbál elfoglalni másokat. A kultúra imperializmusa elég valóságos tapasztalat, de nem olyan, mely sokáig tartana vagy tartósan ártalmas hatású lenne” (Gurnah, 1997: 141).

Hát nálunk mi a helyzet? A nem túl biztató kezdetekről már szóltam. A Csepeli-Örkény-Scheppele-cikk fölötti rövidke vitával (lásd Hadas és Vörös, 1998/1996) a magyar társadalomtudomány, úgy tetszik, egy időre lezárta a kultúrgyarmatosítás ügyét, a fogalmat politikai használatra átengedte a populistáknak, ám duzzog magában, s ez a duzzogás hébe-korba kihallatszik. György Péter szerint a posztmodern visszatért a „modernizmus egyik, nem különösebben vonzó aspektusához, a kolonializmushoz” (György, 1998: 239); Hoppál Mihályt aggasztja, hogy „egyfajta globalizációs imperializmus van kialakulóban” és „az amerikai nagyvárosi kultúra eszement internacionalizmust és kulturális imperializmust valósít meg” (Hoppál, 1998: 11); Tamás Gáspár Miklós pedig „társadalmi rendszerünk és műveltségünk importált, félgymati, »gyökértelen« jellegét panaszolja (Tamás, 2002a: 18). Ennyi. Jugoszlávia minapi bombázása és a közelgő EU-csatlakozás – úgy látszik – együttesen sem elegendőek ahhoz, hogy szisztematikusan végig gondoljuk: a „két unió” közötti történelmileg elhanyagolható időszakban mond-e nekünk valamit a posztkoloniális diskurzus? Segít-e végre tisztábban látnunk a szovjet kulturális megszállás dolgában (erről ugyanis mindeztáig elfelejtettünk vitatkozni)? Vajon az „tartósan ártalmas hatású” tudott-e lenni? Hasonlítható-e a dekolonizálás a szovjet birodalom kimúlásához, mely utóbbit (nyugatis) rendszerváltás is követett? Ha, teszem fel, kultúránk amerikanizálódását szeretnénk vizsgálni, akkor Ausztriával vagy inkább Zanzibárral mérjük össze magunkat?

Tényleg ennyi? Nem teljesen. A Melegh-Dupcsik-vitáról már tettem említést. Böröcz Józsefet a brüsszeli felvételi vizsga aszimmetriája serkenti a birodalom és a gyarmat fogalmának újraértelmezésére. Definíciókeresése biztató, végkövetkeztetése azonban elszomorító (és remélem, elfogult): a keleti bővítés „az állami és civilizáló kolonialitás egyfajta világi, »nyugatis« kombinációját valósítja meg. Ugyanakkor, bár a nyílt fizikai erőszak eddig kétségkívül nem jellemezte a »keleti bővítés« egészét, hiba volna megelégedezni az állami erőszak e koloniális típusának jelenlétéről” (Böröcz, 2001b: 33).

sem a magyarok vasárnapi ebédlőasztaláról. Mi több, amennyire meg tudom ítélni, még az úgazdagok *barbecue-party*jain sem vált egyeduralgódóvá. Ugyanez történt a részben Amerikán át érkezett pizzával is, bár valamivel jobbak a pozíciói, ha a lángossal való versenyét figyeljük. Talán szegény málnaszörp az egyetlen igazi vesztes (ám vele szemben nem a Coca-Cola az egyetlen nyertes). A banánbódulat is alábbhagyott rég. A hagyományosan kissé idegen sörkultúra ugyan nagyot fejlődött, de a borlobbi már ellentámadásban van. A *whisky* képtelen legyűrni a pálinkát. Még mindig erős cigarettákat szívunk, holott dohánygyáraink már amerikai kézben vannak, és bőséggel kínálják az *extra light*ot is.⁶⁰ A koffeinmentes kávénak semmi esélye sincs az – olaszos – eszpresszóval szemben, hasonlóképp sem a *corn flakes*, sem a müzli, de még a „lélekben” közelebbi *donut* és *bagel* sem tört át. Igaz, a német fánk sem nagyon. Ha meg nem azt nézzük, mit eszünk, hanem azt, hogyan, a gyorsétkezés megállíthatatlan terjeszkedésén majd akkor fogok komolyabban eltöprengeni, amikor hirdetni kezdik Pesten az első gulyásláncolatot. Bár gyanítom, azt is inkább kínaiak fogják megnyitni, mint amerikaiak...

De hagyjuk a konyhát egy pillanatra, és nézzük a McWorld egyéb csábításait. Hollywood kétségtelen dominanciáját a filmforgalmazásban rövidesen az EU mérsékli majd nekünk; a popzenében a magyar felhozatal (igaz, rengeteg utánzás árán) évtizedek óta erős; az öltözködési divatot Magyarországon Párizs, Róma és London legalább annyira diktálja, mint New York... – rendben, részben amerikai pénzből, de ki akkor a gyarmatosító? A Nyugat mint olyan? Akkor is, amikor önmagával versenyez? És ki lenne a gyarmatosított? Hiszen láthatjuk: a McWorld kulturális befolyásának percről percre gátat szab a szokás, az ízlés, a pénz és még mennyi minden. Amikor a *beauty farm*ok látogatása, a *squash*, sőt a tenisz is a jómódú elit egy szűk csoportjának előjoga/hóbortja lesz. Amikor az ember kétszer is meggondolja, hogy bemenjen-e a gyerekével egy játékterembe kipróbálni egy videojátékot, mert tart az ottani törzsközönségtől. Amikor sokan undorodnak a pankrációtól, viszolyognak a testépítéstől és a szépségversenyek, de még az esküvői fehér limuzinok sem boldogítják őket. Mi több, Mallorcára se kívánnak utazni. És haját se akarnak mosni minden nap. Amikor hódít a kosárlabda, de nem tünteti el a focit, a baseballnak pedig híre ha van, hamva még alig.

Gyakran nehéz megmondani miért, de valahol megáll az import, a kulturális hatás letompul, kisebb-nagyobb zárványok alakulnak ki. Az angol ezt kompartmentalizációnak („rekeszesítésnek”, „fülkésítésnek”) is nevezi. Gyarmatosító

⁶⁰ A „büszke absztinencia” középosztályi kultúrája egyelőre a kontinensen sem hódít, nem hogy Magyarországon. A dohánycégek úgymond gyarmatias kulturális üzeneteiről lásd György Péter írását (György, 1998: 172–173, 189–190; vö. Barnet és Cavanagh, 1994: 184–207).

terjeszkedésnek csak akkor, ha igen ádáz hangulatban van. Egyszer a szükségletek telítődnek, máskor a bejövő új kultúra helyezi át egy státusát tekintve lejjebb elhelyezkedő (fiatalból öreg, fővárosiból vidéki) rekeszbe a régit, megint máskor az exportőr veszít erejéből, és így tovább. Vigyázat: ami előáll, az még nem hibridizálás, inkább kényszerű egymás mellett élésnek nevezném.⁶¹

Mindezzel nem akarom azt állítani, hogy nincsenek „erősen ajánlott” átvételek és tartós hegemon hatások: a NATO-val, az euróval és Hollywooddal már említettem is példát rájuk. És a pénz szerepét sem kívánom lebecsülni. Nem árt például, ha az exportőr számára a kultúra terjesztésének tranzakciós költségei alacsonyak. Ha – mint 1989 után – a vásárló egészen Bécsig rohan, hogy a Nyugat kulturális ikonjait beszerezze, melyek sora a használt Opel-től, Joe Cockerent át egészen egy rég várt Cézanne-kiállításig terjed, akkor az eladónak nem kell drága autósalonokat építenie, koncertet reklámozni, festményekre biztosítást kötnie. Ha meg később igenis kellett, sokat számított, mely exportőr képes kivárni, amíg befektetései megszülik a profithozó keresletet. A multiplex mozik – úgy tűnik – képesek, szövik is fel az amerikai akciófilmek nézettsége. A bevásárlóközpontok úgyszintén, terjed is a plaza életforma. (Tegyük hozzá rögtön: egy darabig.) Jó példa a Forma-1 cirkusz népszerűsége Magyarországon: sikerének a Hungaroring óriásberuházása a kulcsa. Nem kizárt, hogy kellő anyagi erőfeszítéssel akár arra is rá lehetne venni a magyar férfi társadalmat, hogy megszeresse az amerikai futballt (de a spanyol bikaviadalt vagy a francia *boules*-t is). Egyelőre ez utóbbi amerikai megfelelője, a *bowling* jövőget divatba, szintén komoly befektetések árán, igaz, szilárdan építve a teke helyi hagyományaira.⁶²

⁶¹ A szükségletek „szaturációjáról” és „maturációjáról” Ulf Hannerz azt állítja, hogy a külföld, miközben kitartóan telíti a helyi kulturális szükségleteket, egyszersmind érettebbé is teszi a befogadót a beérkező kultúrjavak átértelmezésére és az import helyettesítésére (Hannerz, 1992: 236–239). Ami pedig a rekeszeket illeti, a kultúrák nemzetközi forgalmában gyakran megcsúsz, hogy valamely kultúrjóságot az egyikből indul, és a másikba érkezik. Nyugat-keleti irányú áramlás esetén, ha semmi se akadályozza, többnyire följebb lép a társadalmi ranglétrán – akár a McDonald's vendégköre. A kosárlabdát például mifelénk inkább a felső-, mint az alsó-középosztály fiataljai űzik. Vagy gondoljunk a hongkongi kólaifogyasztásra (52. jegyzet).

⁶² Hasonlóan: az amerikai kocsik elterjedéséhez szélesebb út és olcsóbb benzin kellene, a görkorsolyázáshoz simább aszfalt és tisztább városi levegő, az úszáshoz uszoda, a marhahús fogyasztáshoz olcsóbb árú stb. – vagyis a homogenizálásnak számtalan technikai-gazdasági minimumkövetelménye ismeretes. Ezeket teljesítve sem biztos azonban, hogy az átvétel, akárcsak egy szubkultúrában is, egyhamar sikeres lesz. (Mint ahogy az lett például a szoláriumok esetében.) Megint a gyomor tájékán a legkönnyebb példát találni: mogyoróvaj, *fishburger*, koktélok, bizonyos ízesítésű kólák stb. nemigen keltik fel az érdeklődést, a földimogyoró, a csipszek és a *hot dog* viszont igen. Ez utóbbiaknál valószínűleg nem ártott, hogy voltak hazai rokonaik. Ugyanígy, a kulturális exportnál is át kell vergődni egy bizonyos „homogenizációs küszöbön”. A befektetésnek

Félek, az importőr akkor sem szemezgethet mindig szabadon a kulturális ajánlatokból, amikor ő az aktív fél, hiszen lehet, hogy a kínálat intézményileg merev (egyetlen nagy amerikai vagy német alapítvány sem tanácsolja majd, hogy társadalmunkat a nepotizmus japán normái szerint rendezzük be), és – hogy újabb közgazdasági műszóval éljek – ikertermékek is előfordulnak jócskán. Nem hinném, hogy Magyarország például egykönnyen átvehetné a szolidaritás svéd hagyományait anélkül, hogy az állami beavatkozás ottani szokásait ne utánozná. Azt sem tartom valószínűnek, hogy az elitkultúra védelmének francia gyakorlata simán kiköcsönözhető úgy, hogy a nacionalista elveket Párizsban felejtjük. És azt sem, hogy elfogadjuk a sajtószabadság amerikai kultúráját, csak épp a *Mein Kampf* kiadását szeretnénk továbbra is rendőrileg korlátozni. Pontosabban, mindezt megtehetjük, ám jobb, ha tudjuk: nem az eredeti terméket importáltuk, és szükség lesz némi találékonyságra ahhoz, hogy használhatóvá varázsoljuk.

De vissza 1989-hez és a kielégítetlen kereslethez. Beszéltünk már róla: a kultúrjavak többségét az állítólagos gyarmatosítónak nemigen kellett ráerőltetnie a bennszülöttekre. Így volt ez az 1989-es forradalommal magával is. Ki ne emlékezne, hányszor tettük fel az 1980-as években a szarkasztikus kérdést: miért nem akar már végre valaki gyarmatosítani bennünket?⁶³ E kérdés hűen tükrözte a széles körű igényt bármi átvételére, ami „nyugati”, hisz az csak jobb lehet, mint ahogy a Volkswagen is szebb, gyorsabb és tartósabb a Trabantnál. A bármi jelenthette a szabad választásokat éppúgy, mint a magánóvodát vagy a divatos cipőt. A „nyugati” pedig helyettesíthető volt a „foreign” szóval, ami egy ing vagy egy gatyá származási helyét jelölte a kirakatban. Senki se gondolta, hogy „inosztrannij” lenne az áru. Ha valaki nagyon szeretné e vágyak teljesülését gyarmatosításnak hinni, ám tegye, hisz a kultúra küldője és befogadója legtöbbször valóban nem volt és ma sincs azonos súlycsoportban. De egy percig se feledjük: ezt a „gyarmatosítót” behívták. Magyarországra is. A döntő többség várva várta – legalábbis így hitte akkor.⁶⁴ Ha nem is becsülték a vendég minden

el kell érnie egy kritikus tömeget, az eladó jó, ha ismeri a felvevőpiac szokásait és – *horribile dictu* – az árunak léteznie is kell. A Frankfurti Könyvvásárról beszéltek, Dalos György nyomán. Úgy tűnik, szemben az USA-val, Magyarország, amikor saját kultúrharcait szeretné értékesíteni, legfeljebb határon túli honfitársaiban bízhat. A *mall*-kultúráról lásd Zentai, 2002.

⁶³ A régi viccet, mely szerint Kelet-Európa egyetlen esélye arra, hogy valaha nyugati körülmények között éljen az, ha hadat üzen a NATO-nak, és elfoglaltatja magát vele, nos ezt a viccet eddig egyedül Slobodan Miloševićnek sikerült átültetnie az életbe. Arról, hogy a keleti „behívókról” a nyugati „behívottak” fejében milyen – gyakran igen megalázó – képek élnek, lásd Kovács Éva és Melegh Attila írásait.

⁶⁴ Sokatmondó tény: a volt MSZMP kampányklipjének az első szabad választásokon a Pet Shop Boys akkori sikerszáma, a *Go West* volt az aláfestő zenéje. Jellemző az első mobiltelefoncégek

tulajdonságát egyformán, abban viszont feltétlenül bíztak, hogy elhozza földjükre a McWorld paradicsomát.

Miért tévesztenénk hát össze egy meghívót egy kapitulációs nyilatkozattal? Mert a naiv házigazda nem tudta, hogy a *cheeseburgert* előbb-utóbb a befektető és a tengerészgyalogos is követi majd? Szerintem tudta és helyeselte. Nem így mondta, de bízott abban, hogy mindezek növelik majd kulturális tőkéjét. Azt hiszem, okosabb ezért a kulturális globalizációt kevésbé harcias terminusokban leírni, egyszerűen úgy, mint külföldi kultúrjavak masszív beáramlását, melyeknek valamiképp együtt kell élniük a helyiekkel. Amikor a „West oszt, Ost vesz” ismert szójátéka nem (vagy nem feltétlenül) érvényes. Természetesen minden kohabitáció torkollhat eszement összezapásba. A szerető felek addig csepegnek egymást, míg a végén győz az erősebb. De házasság is lehet a dologból sok-sok kölcsönös alkalmazkodással. Annak azonban szerencséje kicsi az esélye, hogy egyikőjük megöli a másikat.

A szappanoperák jól példázzák a konfliktus és kooperáció összjátékát. Magyarországon az utóbbi időben a sorozatok széles választékából válogathatnak a nézők. Van egy sereg külföldi (amerikai, német, brazil stb.), de találunk számos hazait is, fővárosi és vidéki környezetben játszódót, vadonatúj és olyat is, ami még 1989 előtt készült. Valahol talán mindegyik amerikai mintát követ, de folyamatos együttélésük során bizonyos fokig egymáshoz csiszolódtak. Igaz, holtbiztos, hogy az *ABC* soha nem fogja műsorára tűzni a *Szomszédokat*, miközben a *Dallas* vetítésekor az első időkben mifelénk elnéptelenedtek az utcák. Ugyanakkor itt van már a „magyar anyagból” dolgozó ausztrál-német licencsorozat (mely a *Restless Yearst* honosította először *Gute Zeiten, schlechte Zeiten*-né és *Verbotene Liebe*-vé, hogy azután *Barátok közt* legyen belőle), illetve néhány, a szappanoperáktól témájukban alig különböző délutáni és esti *talk show* és *game show*.⁶⁵ Ám jócskán akadtak korábbi „koppintások” is, legyen elég itt

névválasztása is. Még véletlenül sem próbálkoztak a „Magyartel”, „Árpádfon” stb. elnevezésekkel, sőt még a MIÉP se keresztelte el később saját állomását, mondjuk, „Szittyá Rádióknak”. A Nyugat behívásán – sietek leszögezni – várakozásokat értek, nem feltétlenül önostorozó, s a Nyugatot felmagasztaló lelki gyakorlatokat, tehát nem azt, amit Kelet-Európában „öngyarmatosításnak” (Kjoszev, 2000) szokás hívni.

⁶⁵ Magyar anyag, helyi érték? A *Barátok közt*ben az egyik főszereplő roma figurát alakít, és az első „meleg csók” is e sorozatban csattant el először hazai produkcióban, magyar tévéállomás képernyőjén. Ami meg a játékokat illeti, a *Szerencsekerék* (*Wheel of Fortune*) nemzetközi licencében bizonyára nem szerepelt, hogy a játékos összebeszélhet a műsorkészítővel, mint ahogy az nálunk – úgy hírlík – megesett 1999-ben. Azt sem hinném, hogy eszményi esetben egy tévé-sorozat (vö. „Xénia-láz”) lényegéhez tartozna a gyermekek politikai mozgósítása és az illegális adatgyűjtés (a pártfinanszírozás alapos gyanújáról nem is szólva). Érdekes példáját láttam Romániában a kulturális keveredésnek, ahol a *Dallas* főhőse az orosz multi, a Lukoil termékeit reklámozza.

a Szabó család több mint négy évtizedes diadalútjára hivatkozni. Ugye, nehéz lenne azzal vádolni, hogy nem kellőképp helyi? A lokalizáció legkésőbb a fogyasztás pillanatában megtörténik. De azért mégsem nevezném a megtévesztett gyarmati tömegek elbutulásának, egyszersmind a globalizáció átkos csúcsteljesítményének, amikor magyar falusi nénikék kezdenek el gyűjteni a dél-amerikai sorozathősnő, Esmeralda szemműtétjére, finoman átlépve a képzelet és a valóság határmezsgyéjén. A szappanmese ilyenén befogadásához, ha nem tévedek, kell néhány évszázadnyi előzetes gyakorlatozás a népi mítoszok teremtésében és élvezetében, no meg lankadatlan igény az új mesékre.

És amennyiben csak úgy összejönnek a dolgok? Szerencsésen vagy szerencsétlenül? A mobiltelefon kitűnő példát kínál. Amikor – elnézést az egyszerűsítésért – a gyors elérhetőség „nyugatias-északias” értéke összetalálkozik a „keleties-déli” kultúrák verbalizmusával és a nyilvános kommunikációs hálózatok tervszerű elhanyagolásának kommunista örökségével (melyet a szovjet politikai kultúra *sine qua non*jaként tisztelhetünk), mindez pedig a férfínép, kivált a fiatalabbja, szélsőséges műszaki sovinizmusával/sznobériájával és az újjgazdag allűrökkel, akkor talán nem meglepő, hogy kezdetben annyi sugárzófontoskodó arcú ifjút láttunk az utcákon rohangálni készülékkel a kezében (vagy az övére csatolva, lásd még: törzsi jelképek). Készülékkel, ami már akkor is jóval több volt mint „bunkofon”. Nem egyszerűen a globális kínálat erőszakolta ki a helyi keresletet magának, hanem a kereslet, akár *anno* a televízió esetében, hogy úgy mondjam, kulturálisan ugrásra készen állt. Ez nem ugyanaz a helyzet, mint amelyről a Gillette cég egyik főnöke álmódzott (nem túl ízlésesen) a Szovjetunió összeomlásának idején, úgy emlékszem, az *Economist*-ban: és akkor mostantól az orosz nők végre elkezdik borotválni a lábukat...

A hitelkártyák, a bevásárlóközpontok és az autópályák – nyugati eredetijük-nél nemegyszer gyorsabb – szaporodását sem lehet pusztán kívülről kényszerített/ösztönzött utánzással magyarázni. A kártyákkal az ember az OTP-ben elszenvedett sorbaállástól is megkíméli magát; a *shopping mall* – építőinek – pénzmosásra is jó; a sztrádák meg pártfinanszírozást is szolgálhatnak. Magyarán, a McWorld alapikonjai se mindig csupán külső hatásra jutnak fontos szerephez.⁶⁶ Meglehet, e hatás csak egyik résztvevője a vegyi reakciónak, sőt az is elképzelhető, hogy pusztán katalizátora. Mint amikor a *techno* a Vajdaságból behozott lakodalmas rock képében újjászüli a magyar nótát, melyet a német-osztrák *Musikantenstadl* magyar változata, a *Dáridó* népszerűsít hetente.

⁶⁶ A nap huszonnégy órájában nyitva tartó boltok elszaporodásához például a szakszervezetek gyengesége is kellett, no meg előzően néhány évtized arra, hogy az ember (mármint az eladó) az árnyékgazdaságban hozzászokjon az önkizsákmányoláshoz, a vevő pedig ahhoz, hogy ne bújjon este nyolckor az ágyba. *Moonlighting* – mondja az amerikai angol.

Vagy amikor a *New Age* miszticizmusa elegyedik a jó öreg magyar varázsló- és boszorkány-kultúrával, mondjuk úgy, hogy – mint erről Kamarás István beszámol – a doboló sámánok kapcsolatba lépnek indián kollégáikkal.

Ezzel már lassan ki is lépünk a tömegfogyasztás birodalmából. A magasabb kultúrák harcterein – azt hinnénk – értelemszerűen még ritkábbak az elsőprő nyugati (globális) győzelmek. Talán a magas művészetek világában így is van, hisz ott legjobb esetben is egy-egy szubkultúrát nyűgöz csupán le a külhonból érkező kultúrjóság. S e lenyűgözés sem leigázás, tarolás, kiszorítás, helyettesítés. Egy új festészeti iskola vagy irodalmi irányzat természetesen divatot teremthet, akár tartóssat is, de az alkotás új szabályainak követéséről nem hoz törvényt a parlament. Egyebütt viszont jogilag rögzülő győzelmeket is látunk, és ember legyen a talpán, aki dönteni tud e győzelmek fokozatairól. Kezdjük a szó szoros értelmében, a tudományos fokozatoknál. Reszkető Petra és Váradi Balázs gondosan tájékoztatják az olvasót a tudományos címek összevisszágáról, de nem rejtik véka alá azt aényt, hogy egy idő óta *mindenkinek*, aki valamire vinni akarja a tudományban vagy az egyetemi oktatásban, meg *kell* szereznie *egyfajta* PhD-t. Maradva az egyetemnél, a kötetben szereplő írásomban elmondom, hogy legyen bármily „múltterhes” is a közgazdasági gondolkodás Magyarországon, egy idő óta *mindenkinek*, aki közgazdászként főiskolai diplomát akar szerezni, meg *kell* hallgatnia *egyfajta* mikro- és makroökonómiai tanfolyamot. Vagy vegyük a politikai kultúrát: egy idő óta *mindenkinek*, aki politikusi tevékenységet akar folytatni, meg *kell* méretnie magát *egyfajta* nyilvánosság előtt: választásokon kell indulnia, vagyonnyilatkozatot kell tennie, eltűrnie, hogy átvilágítsák stb. Vagy vissza a gazdasághoz, egy idő óta *minden* kormánynak, amely polgárai tulajdoni jogait akarja csorbítani, át *kell* verekednie magát a törvényi akadályok *egyfajta* rendszerén.

Egy szó mint száz, vannak kényszerek, melyek korábban sokáig nem léteztek, és ezek az adott kulturális területen – *elvileg* – átfogó érvényűek. E kényszerű szabályokat, jöllehet egy részük nálunk is hatályban volt 1945 előtt, nemrégiben nyugatról importáltuk, többnyire korszerű változatban. Az ördög persze a PhD, a mikro-makro-oktatás, a politikai nyilvánosság, a tulajdonbiztonság stb. „egyfajtaságában” lakozik. No meg elvileg átfogó érvényűekben. Abban, hogy például milyen rubrikái vannak annak a bizonyos vagyonnyilatkozatnak, és mi történik azzal, aki csal. A megfigyelőnek esetenként kell mérlegelnie, vajon mekkora is a Nyugat tényleges győzelme.

Akadnak viszont látszólag egyértelmű ügyek, olyanok, mint a NATO és az EU cizellált szabályrendszerének átvétele. Különösen az utóbbi valóban körülírja a gazdaság és a társadalom szervezésének egy meghatározott kulturális univerzumát, melynek elveit a tagjelölt a felvételi vizsga során nem kifogásol-

hatja, legfeljebb apró kivételekért esenghet. Mindamellet furcsa egyetemesség ez, hisz temérdek különösséget enged. Szó se róla, a belépőket szondázó úgynevezett koppenhágai kritériumok a modern európai kapitalizmus liberális és demokratikus minimumához szigorúan ragaszkodnak, intézményekben és értékekben is, s elképzelhető, hogy az újonnan jöttek történelmileg igen rövid idő alatt nemcsak a monetáris, hanem a külügyi és katonai unió, majd a közös államszervezet keretei közt találják magukat. Úgymond „szubglobalizálva”. Egyelőre azonban „csak” az *acquis communautaire* szűrőjén kell átjutniuk, mely ugyan aprólékosan szabályozza a banán görbületét és a szennyvizek tisztasági fokát, de – leginkább a Nyugat sokszínűségének okán – nem írhatja elő a kapitalizmus olyan, kulturálisan is fontos intézményei közül az egyedül követendő, mint a magántulajdon aránya, az adózás progresszivitása vagy az állam szociális gondoskodásának mértéke. De azt sem, hogy egyéni jelöltekre vagy pártlistákra voksoljunk-e, kancellár vagy elnök irányítsa-e az adminisztrációt, legyen-e írott alkotmányunk és beengedjük-e a főrendeket a parlamentbe.

Egyszerre szoros és laza „gyarmatosítás” ez. Még lazább azután, hogy a tagjelöltet fölveszik a klubba, ahol már – méretarányosan persze – szavazhat is saját sorsáról, sőt (lásd a görög példát) nemegyszer ki is bújhat a kötelezettségek teljesítése alól. Ez a „kulturimperializmus” hasonló számos világszervezet és nemzetközi szerződés hatásához, legyen szó az ENSZ-ről, a GATT-ról vagy akár a nyilvánosházakat tiltó New York-i egyezményről. Minden azon múlik, mennyire „lyukas” az általuk szőtt kulturális takaró, mily melegen ajánlják, hogy csavarjuk magunk köré, és milyen szigorú a számonkérés. Hát a NATO? Bármennyire kívánta is Magyarország, hogy mihamarább „északatlanti” lehessen, érezhető volt némi geostratégiai késztetés is a másik fél részéről. Ha pedig a szerződés belvilágát tekintjük, nem úgy néz ki, mintha vezetői gyakran engednének a katonai szigorból, ráadásul az Egyesült Államok súlyos jelenléte miatt kevésbé egyezkedő is döntéshozatal. Magyarországról nézve az egész tagság, mi tagadás, engedelmes normakövetésnek látszik. Történelmi hasonlaltal: „*Maul halten und weiter dienen!*” Kevésbé történelmivel: „*davaj*”. Taszárról szóló tanulmányában Kovács Éva is jelentős teret szentel egyfelől az amerikai hadsereg és a magyar politikai elit, másfelől pedig a katonaság és a lakosság közötti kapcsolat gyarmatiasságának.

Tény és való, a taszári hídfőállás létesítésére vonatkozó amerikai kérelmet nehéz lett volna visszautasítani, s megérkezése után a *US Army* megtette mindazt, ami kis rosszindulattal elvárható egy gyarmatosítótól: elfoglalta a légibázist, üvegyöngyöket osztogatott a helyieknek, egy részüket használta, a másikat meg elhanyagolta. Idővel azonban ráeszmélt arra, hogy jobb a békesség, partneri viszonyokat kezdeményezett, és „fizetett, mint egy katonatiszt”. Ami

pedig a NATO mint olyan megtelepedését illeti, a beérkező katonai kultúra (civil) szemmel láthatóan is lényeges területeket enged ki a standardizálás hatálya alól: nemcsak az egyenruha, a laktanyai viselkedés vagy a hadbíráskodás nemzeti sajátosságait tűri jól, a parancskiadás nyelvéről nem is szólva, hanem olyan, kulturálisan sorsdöntő dilemmákban sem foglal állást, hogy maradjon-e a hadkötelezettség, s ha igen, vonatkozzon-e a nőkre is, lehet-e egy tiszt homoszexuális stb. Pedig egy kicsit több imperializmus e téren talán nem ártana. A „jó gyarmatosító”, ha már köztünk él, bátrabban is civilizálhatna: úgy gondolom, védhetné a honvédek emberi jogait, ösztönözhetné a magyar sereget, hogy váljon a multikulturális türelem egyik iskolájává (és iskolává a szó szoros értelmében is), átláthatóbbá tehetné a katonaság pénzügyeit, s általában is hozzásegíthetné az egykori néphadsereget, hogy a jövőben már ne kelljen viselnie a feudális hierarchia, a bűnözés és a szakmai impotencia bélyegét.

Ezen a hadszíntéren azonban még a NATO sem elég erős ahhoz, hogy megbirkózzon (vagy nem is kíván megbirkózni) a helyi kultúrák ellenállásával. Ám számtalan egyéb globalizációs „lajaságot” is ismerünk, melyek mind ellentmondanak még a kevésbé sarkos, a fizikai erőszak fogalmára alig támaszkodó gyarmatosítási tézisnek is. Miért késik vajon azon értékek, szokások és intézmények átvétele, melyeket még a legmérgezőbb bírálók egy része is az elképzelt Amerika „jó” oldalához sorol? Szerződéses fegyelem, alkotmányos hazafiság, pozitív gondolkodás, etnikai és vallási tolerancia, jótékonyság, lokálpatriotizmus, a magánszféra tisztelete stb. – anélkül hogy készpénznek vennénk őket, mikor az Egyesült Államokról gondolkodunk, érdemes megvizsgálni, mi is akadályozza hazai térnyerésüket.⁶⁷

Vajon szükségképp lassú e „kifinomult” kultúrjavak terjedése? Azt könnyű belátni, hogy egy kölnt (egész kulturális imázsával egyetemben) manapság gyorsabban lehet szétteríteni a világban, mint mondjuk a vallási türelem elvét. Miért is? Mert élvezete nem oly bonyolult? Mert terjesztése standardizált eljárásokba rendezhető? Mert ott áll már mögötte a kellő gazdasági erő? Mert összehasonlíthatatlanul kisebb kulturális ellenállásra számíthat? Bizonyára. Míg a tolerancia esetében pénz és hatalom nemhogy segítené, de néha egyenesen gátolja a mintakövetést? Lehetséges. Erről melleleg néhány – pedagógiai kül-

⁶⁷ A pozitív gondolkodás népszerűtlensége, az „ügysem megy” biztos tudata talán nem meglepő bizonyos történelmi előzmények ismeretében, különösen ha a kommunizmus idején sokáig megkövetelt derűlátást is tekintetbe vesszük. De hogyan tudott a *privacy* folytatólagosan elkövetett megsértésének hagyománya 1989 után is vígan tovább élni – a hatalom által (személyi számok) éppúgy, mint általunk gyakorolva (kutakodás egymás magánéletében) –, annak ellenére, hogy előtte eltöltöttünk legalább egy fél évszázadot különböző titkosrendőrségek és ügynökök társaságában? Csak lehangoló magyarázataim vannak.

detését komolyan vevő – nagy amerikai alapítvány tudna mit mesélni, amint azt Zentai Violetta írása is sejteti.

Valóban, a kulturális globalizációt fékező súrlódás jelentős hányada intézményi természetű lehet. Legutóbbi esetünkben a „jó” amerikanizáláshoz vajon leginkább a szálláscsinálók hiányoznának, a kulturális átvétel/utánzás élcsapata? A megfelelő státuscsoport, az alkalmas befogadó-közvetítő szubkultúra? Ahogy a szaknyelv újabban mondja, a kulturális brókerek? Az értelmiség mint olyan lenne lomha és szkeptikus vagy inkább csak a politikai és médiaelit? Bevallom, fogalmam sincs, de hát e kötet szerzői nem is vállalkoztak arra, hogy elmélyednek az akkulturáció szociológiai és pszichológiai bonyodalmaiban. Ha módomban állna, azért eljátszanék, ahogy ez a kereskedelem-történetben vagy a sejtbiológiában szokás, a kapu hasonlatával. Megnézném, mekkorára nyitható, milyen magas a küszöbe, kik az ajtónállók, s hogyan szűrik meg a látogatókat, miként vezeti be őket a komorna/hostess és ismerteti össze a már bentlévőkkel, közös nyelv hiányában ki és hogyan tolmácsol stb., stb.⁶⁸

Mintha a gazdaság egyes szegmenseiben határozottabban rajzolódna ki a „jó Amerika” alakja, mint akárhol másutt.⁶⁹ (Lehet, hogy a „rosszé” is.) Aki ma Magyarországon belép egy multinacionális céghez, annak pontos munkaszerződése lesz; nem kukucskálhat bele kollégájának fizetési kimutatásába; nem

⁶⁸ A tömegkultúra átadása, átöröklése, terjedése (diffúziója) a külső szemlélő számára valószínűleg már a kommunizmus hanyatlásának idején sem mutatott lényeges eltérést a Nyugaton megszokottól. Ő a televízió mágikus hatalmát látta, Amerika majmolását, a divatok gyors átvételét, a művészek és sportolók demonstrációs hatását, a fiatalság fogékonyságát, a nyílt ellenkultúra sporadikus akcióit stb., különbség gyanánt pedig legfeljebb a cenzúra maradványait és a viszszafojtott szükségletek feszítőerejét említette. Nem figyelte fel viszont a spontán, latens ellenkultúrára, a szóbeszéd, a család, a nem politikai „második nyilvánosság” hatalmára, a kulturális fogyasztást is jellemző kényszerhelyettesítésekre. De arra sem, amire mi se nagyon, hogy a nomenklatúra mint „ajtónálló”, „komorna” és „a ház ura”, miként engedte-csempészte be a Nyugatot, akarva-akaratlan. Akár akkor, amikor a ZISZ-t és a ZIM-et Mercedesre váltotta, akár amikor tagjai orkáncabátot, Beatles-lemezt vagy robogót kezdtek ajándékba hozogatni gyerekeiknek hivatalos nyugati útjaikról. A keletiekéről is, gondoljunk csak a szovjet kvarcórákra és hordozható televíziókra (vö. Hammer és Dessewffy, 1997; Vörös, 1996; Wessely, 2000). A „kapukon” ki-be áramló tömegek (migránsok, „turisták és csavargók” (Bauman), „globális nomádok (Flusser), menekültek stb.) kulturális poggyászának számbavétele nélkül ma már nem illik a kulturális globalizációt elemezni. Szerintem a kommunizmus „kifáradása” is bajosan érthető meg, ha figyelmen kívül hagyjuk a Nigériában és Dél-Afrikában „been-to”-knak nevezettek (akik már voltak nyugaton) csendes hozzájárulását a rendszer elhalásához.

⁶⁹ A *Valentine Day* (mely a magyar szóhasználatban csak részben vált Bálint-nappá) meggyökeresedni látszik, talán nem teljesen függetlenül a virág- és csokoládészakma kitaró munkálkodásától. A magyar fegyverkereskedők azonban talán meg sem próbálták elérni, hogy amerikai lazaságú törvény szabályozza a fegyvertartást; az ügyvédek is csak szeretnék, ha elterjednének egymás beperelésének az USA-ban honos szokásai; és a pszichiátereknek sem sikerült eddig meggyőzni a magyarokat, hogy rendszeresen járjanak hozzájuk.

hívhatja föl munkahelyi telefonjáról ingyen ausztrál nagybácsikáját; esetleg Amerikából importált *diversity* szabályokat kell betartania, amikor titkárnőt keres maga mellé; s talán bevonják egy jótékonysági akcióba is. Míg végül azon veszi észre magát, hogy akkora „vállalati identitása” nőtt, hogy ezentúl kétszer is meggondolja, szabad-e szidnia cége vezetőit idegenek előtt. Most ne firtassuk, vajon tényleg olyan „jó-e”, ha ilyenné válik az ember, egyszerűen erősítsük meg a régi közhelyet: az üzleti világ bizonyos kultúrákat egész ügyesen terjeszt. Ám – mint láttuk – még a hozzá legközelebb álló McWorldben is kudarcot kudarcra halmoz. Mármost ha tarolást várunk tőle.

Hibridizálás?

Ajánlom, tegyük félre egy kicsit a globalizálás, az amerikanizálás, a homogenizálás és a gyarmatosítás fogalmait, és – talán egy lépéssel közelebb a való világhoz – vizsgáljuk meg, mire jutunk a kultúranropológia egyik kedvenc terminusával, a hibridizálással. Ha úgy tetszik, a globális és a lokális kevercsével, a glocalizációval, korábbi műszóval: a kreolizálással.⁷⁰ Aki e fogalmakat

⁷⁰ A homogenizálást szörnyű nehéz bizonyítani. Nem is szoktak ezért vele próbálkozni, legfeljebb a népszerű kultúrában, ott is inkább csak néhány kulturális ikon példáján, utalásszerűen. A hiányzó logikai láncszemeket a *global speak* éppen divatos hívószavai (idő-tér-zsugorodás, deterritorializálás stb.) pótolják. Első pillantásra könnyűnek tűnik ezért azoknak a dolga, akik azt állítják, hogy a) se az üzenet, se az üzenők csoportja nem homogén, és rengeteg az összevissza áramló üzenet; b) az üzenet mind a közvetítés, mind a vétel során jelentősen módosulhat, és nem ritka a határozott ellenüzenet sem; c) jelentős (regionális, állami, helyi piaci) érdekek fűződnek a kulturális sokféleség bizonyos szintjének fenntartásához; d) mi több, a „globalizátoroknak” is szüksége van kulturális nyersanyag-utánpótlásra, melyet azután feldolgozva szétteríthet a világban (a marketing nyelvén: *diversity sells*); e) a nemzetállam – szintű részleges – sikerei a kulturális homogenizálásban nem ismételtetők meg egy világállam nélküli világrendtelenségben [vö. Featherstone véleményével: ő kikel az ellen, hogy a globális kultúrát „nagybetűvel írt” nemzeti kultúrának tekintsük (Featherstone, 1990: 1)]; f) a területiség nem vesz el, csak átalakul: új területi hálózatok képeben; g) az új információs technológiák a lokalitást is erősítik [vö. Löfgren (2000) a telefóniáról]. Magyarán, ha van olyan, hogy kulturális globalizáció, akkor az minden bizonnyal újjászüli a diverzitást.

Ami könnyűnek látszik, azonnal rettentő nehéz lesz, mihelyt a bizonyítás terhe a homogenizálási tétel bírálóinak vállát kezdi el nyomni. Nevezzék bárminek, hibridizálásnak, kreolizálásnak, lokalizálásnak, glocalizálásnak, honosításnak vagy diverzifikálásnak, nincs apelláta, meg kell határozniuk az általuk vélelmezett kulturális képződmény összetételét. Hogy néz ki egy multikulturális világfalu? Ha egyszerre több kultúra ötvöződik össze egymással, milyen kombinációk képzelhetők el? Vajon a kultúrák versenyében miért csökkennének bizonyos szereplők óriási induló előnyei? A hibridizációs sejtés szemmel láthatóan gigantikus méretű kutatási program után kiált (lásd Giddens, 1990; Beck, Giddens és Lash, 1997; Featherstone és Lash, 1995; Featherstone, Lash és Robertson, 1995). Úgy látom, egyelőre szerények az eredmények. A magyarok minden-

használja, számol a helyi kultúrák ellenállásával és figyel a kompromisszumokra. Ám hajlamossá válhat arra, hogy mindössze két komponensre legyen tekintettel: egy külsőre és egy belsőre. *Laptop und Lederhose* – ahogy a bajor gazdasági csoda világát szokták jellemezni.

Csakhogya posztkommunista kulturális játéktér is igen gyakran többszereplős, és rengeteg kereszthatást ismer mind a küldő, mind pedig a befogadó

képpen, hisz a már említett antropológiai írások közül is mindössze Bodnár Judit tűzi ki céljául, hogy „sűrűn” leírjon egy kulturális hibridet (Bodnár, 1999). A nemzetközi kultúrákutatók „hibridistái” is inkább taroláspárti ellenfelekkel és saját munkahipotéziseik próba-ellenőrzésével vannak elfoglalva, semmint a széles körű anyaggyűjtéssel és elméletalkotással.

Többször nem tagadják, hogy antropológusként szakmai érdekük, hogy minden egységben fölfedezzék a sokfélet. A legtöbben Ulf Hannerzre (1992, 1996) és Arjun Appaduraira (1996) hivatkoznak, és pedig az előbbi kreolizációs okfejtésére, míg az utóbbinak arra az elméletére, miszerint a kulturális áramlatok széttartóak és szabálytalanul, szervezetlenül terjednek ide-oda mint részben elképzelt kisvilágok. *Scape*-eknek (képeknek), időnként tájképeknek nevezi őket, és öt válfajukat (etnikai, média-, technikai, pénzügyi és ideológiai) különbözteti meg. Meggyőződése, hogy a centrum-periféria-modellek már nem érvényesek, amint a migráció *push-and-pull* felfogása és a „hiány-többlet” kereskedelmi hasonlata sem. Az Egyesült Államok csak egyike a hálózati csomópontoknak. Újabban Ulf Hannerz is a „hálózatok hálózatáról” ír (Hannerz, 1998, vö. Castells, 1996/1997/1998; Sassen, 1998). Korábban ő sem vetette el a centrum-periféria-tételt, csupán arra törekedett, hogy jelentősen fellazítsa azt a „periféria visszabeszél” lehetőségét hangsúlyozva (Hannerz, 1992: 261–267). A kreolmetaforára azért volt szüksége, hogy jelezze a kulturális hibridek eredetiségét és történeti stabilitását, melyek a két fél sokdimenziós és sokszereplős „kreatív összjátékán” alapulnak. A *Cultural Studies* irányzathoz közelebb állók (mint Homi Bhabha, Stuart Hall, Edward Said) még inkább ambivalensnek tűnnek: láthatóan egyszerre szeretnék megőrizni a gyarmatosítás, illetve a „visszabeszélés” és kreativitás feltevését.

Időközben felpörgött a hibridizációs felfogás önbírálat is [lásd a Wilson és Dissanayake, 1996; Scott, 1997; Kalb és mások, 2000; Jameson és Miyoshi, 1998; Skelton és Allen, 1999 és a Cvetkovich-Kellner-kötetek (1997a és 1997b) számos tanulmányát]. Jan Pieterse nem elégszik meg a térben lezajló hibridizálás fogalmával és bevezeti az „időkeveredését” is (Pieterse, 1995: 49–53). Jonathan Friedman a kreolizálási tétel mélyén esszencializmust gyanít: aki ugyanis kultúrák ötvöződéséről beszél, az hallgatólagosan feltételezi, hogy előzőleg ezek mindegyikét etnikailag meg tudja határozni (Friedman, 1995: 82–85). Ugyanő zavarosnak tartja Appadurai tájképeit is. Szédületes sebességgel folyik az új kánon hívószavainak gyártása, hogy megragadják a globális és a lokális kölcsönhatását. Elrettentésül felsorolok közülük néhányat. Roland Robertson (1995) „glokalizációja” lett közülük a legnépszerűbb, de használatos a transzkulturális, a transzlokális (Friedman), a multilokális (így nevezi magát a McDonald's, elkerülendő a „transznacionális” kifejezést) és a felülről és alulról jövő globalizáció (Appadurai, 2000) is. Van „globális melange” (Pieterse), globális ökümené” (Hannerz), globális szinkretizmus, „kultúrák tánca” (Breidenbach és Zukrigl, 1998), „globális pointilizmus” (Kalb, 2000), és létezik a zöldektől elorzott „gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan” jelszó. James Clifford (2001) „utazó kultúrákról” beszél, Featherstone (1990) „harmadik kultúrákról”, Homi Bhabha (1994) „a valamin túl” kultúrájáról, Anthony Smith (1990) pedig a kultúrák *patchwork*jéről. Szóval ember legyen a talpán, aki ezek után meg meri mondani, mi is értendő kulturális globalizáción. A magam részéről, ha rossz a kedvem, hajlok arra, hogy – Friedmant követve (1995: 78–79) – a kiábrándult kozmopoliták leleményének tartsam az egészet (lásd még Niedermüller, 1999).

oldalán. Ráadásul, ha nem térben, hanem időben vizsgálódunk (igen, útfüggőség megint), egymásra rakódó, alkalmasint egymást erősítő hagyományból is több-félét látunk. Politikai kultúránk alapszövege, a Magyar Köztársaság Alkotmánya például módosítja elődjét, a népköztársaságit, sarkalatos törvényeiben tükrözi a kerekasztal-tárgyalások jogi kompromisszumait, átemeli a gyenge államelnök és az erős alkotmánybíróság intézményét a német gyakorlatból, kölcsönveszi az ombudsman skandináv ötletét, a NATO-csatlakozáskor, illetve az EU-jogharmonizáció folyamatában újból és újból igazít (majd) kulcsfontosságú paragrafusain, hazai újításokat (kisebbségi önkormányzatok, határon túli magyarok státusa stb.) illeszt bele, ha nem is mindig papíron – egyszóval számos elemből építkezik. Mint ahogy bajosan érti meg a Soros Alapítvány kulturális hatásmechanizmusát az, aki amerikai *versus* magyar dichotómiában gondolkodik, és eltekint Soros György sokszínű – és változó – identitásától (magyar zsidó, Popper-tanítvány, a Wall Street zsenije, filantróp, informális politikus, *self-made* társadalomtudós, legújabban globalizációkritikus stb.), illetve az alapítvány szám-talan testületében képviselt politikai és kulturális színárnyalatoktól.⁷¹

A hibridizálás fontoskodóan üres kifejezés marad, ha nem tisztázzuk a létrejövő elegy belső arányait, sőt a keverés módját, sebességét és az alkotórészek minőségét is. Addig ugyanis a homogenizálási/gyarmatosítási elmélet hívei joggal mondhatják: ha a kulturális hibridek nem egyensúlyosak és túlnyomó bennük Amerika hatása (vagy általában a Nyugaté), vagyis ha inkább győz, mint veszít a bejövő kultúra, akkor – végső soron – nekik van igazuk. Van olyan, hogy multikulturális világfalu – mondhatják –, csak hogy jóval gazdagabb benne a felvég, mint az alvég. Korábbi példáinknál maradva, számukra nem kérdéses, hogy a tudományos címek, a közgazdasági oktatás vagy a katonai integráció esetében megtörtént az áttörés, gyors a területfoglalás, és pusztán idő kérdése a hazai ellenállás kimúlása. És az sem tragédia, ha az nem múlik ki teljesen. Ezen érveléssel szemben ismét azt ajánlom, ne riadjunk vissza az eseti, tételes elemzés fáradságos feladatától.

A hibridekben ugyanis hosszabb erősödés után hirtelen meggyengülhet a külföldi komponens (teszem azt, változik a zenei divat, a kóláról tényleg kiderül, hogy rákkeltő, vagy egy nyelvújítási mozgalom sikerrel magyarítja az angol jövevényszavakat). Tartós döntetlen is kialakulhat a felek között (büszkén használjuk a drága nyugati dezodort, de azért sem mosakszunk, mondván: most

⁷¹ Magyarországon számos hívő nem akar/tud választani a hagyományos egyházak és az új vallási mozgalmak között, ezért úgy dönt, hogy inkább mindkettőhöz csatlakozik vagy egyenesen háromhoz is közülük. A somogyvámosi Krisna-völgy másfajta hármasságot mutat: itt a vallási közösség oly közel került a helyiekhez, hogy egyes keleti szertartások eredeti (!) angol szövegét ma már a faluban honos magyar népdalok dallamára éneklik (lásd Kamarás István írását).

már nem is kell). Lehet az is, hogy idővel két importált elem oltja ki egymás hatását, és győz a honi kultúra (erre láttunk példákat korábban a tanszéki klub és Davos együttes kisugárzását vizsgálva). Van olyan is, hogy egy rejtőzködő vagy elsorvadóban lévő hazai alkotórész egyszer csak dominánssá válik. A nyugati pénzügyi kultúra meghonosodása a Duna mentén valóban sokáig globalizációs sikertörténetnek látszott: a tőzsdétől, a forint konvertibilitásán és a bankprivatizáción át egészen odáig, hogy miként fest egy bankfiók belülről és mennyire értik a szakmát a Magyar Nemzeti Bank elemzői. Szerintem most is annak látszik, bár vannak pillanatok (gondoljunk csak az Agrobank, a Postabank, legutóbb pedig a Magyar Fejlesztési Bank botrányaira), amikor az ember hajlamos elfelejteni ezt, hisz azt látja, hiába csillog a márványpadló a sarki OTP-ben, ha a politika még mindig túl közel maradt a pénz világához. A Postabank esete ráadásul azt is jelzi (lásd a nagy nemzetközi könyvvizsgáló cégek bünszegédi szerepének gyanúját), hogy a hibridben a hazai fél komoly befolyással lehet partnere kulturális viselkedésére. Sik Endre a korrupció példáján elemzi a gazdasági kultúrák aktív kölcsönhatásait.

Amikor azt ajánlom, hogy a kulturális mixtúrák alkotórészeinek minőségére szintén figyeljünk, arra is utalok, hogy a kultúraátvétel/-befogadás rengeteg árnyalattal bír,⁷² és szélső esetben mindegyik lehet tettetett. A homogenizációs tézis hívei, csakúgy mint a hibridpártiak, hallgatólagosan feltételezni szokták, hogy a kulturális találka tényleg létrejön. Holott elképzelhető, hogy az egyik fél (vagy mindkettő) csak eljátssza a randevút.

Színlelt globalizáció?

Az orosz ábécé, az SZKP története vagy a szovjet himnusz bebefláztatása egész Kelet-Európában súlyos kudarccal végződött. Arra azonban jó volt, hogy e társadalmak begyakorolhassák (némelyek újból), hogy miként kell formálisan elfogadni és informálisan elutasítani egy úgynevezett idegen – „keleti” – kultúrát,

⁷² Távol álljon tőlem, hogy művészetelméleti vagy antropológiai fejtegetésekbe bonyolódjak a recepció módozatairól. Az Esmeralda-eset említése után beérem néhány további illusztrációval a 74. jegyzetben. Most idéznék inkább. Ulf Hannerz szerint „a pusztán tény, hogy a harmadik világ televíziós állomásai sok műsort importálnak, inkább arra vezethető vissza, hogy a műsorok olcsó dömpingárú, mint arra, hogy a közönség szükségképp odavan tőlük. [...] Ha az ember akkor sem lehet túl biztos abban, hogy tökéletesen megértik, amikor szemtől szembe kommunikál valakivel, egyazon helyi összefüggésrendszerben, tehát sok kulturális redundanciával, akkor ... az újító értelmezés lehetőségei megsokszorozódnak ..., amikor a kommunikáció nagyjából egyirányú, ráadásul olyan emberek között folyik, akiknek nézeteit igen különböző körülmények formálták egymástól nagyon távoli helyeken” (Hannerz, 1992: 243). Ahmed Gurnah a természetes

illetve formálisan elvetni, informálisan pedig elsajátítani egy másikat, a „nyugatit”. Azóta fordult a kocka: mostanában a Nyugatot szeretjük szimulálni. Nem véletlen, hogy Leopold Lajos 1917-ben alkotott fogalma, a „színlelt kapitalizmus”⁷³ manapság oly népszerűvé vált a magyar társadalomtudományi kutatásban, hisz annyi a példa a felületes, részleges, imitált, neofita túlzásokba eső befogadására e régi-új civilizációnak. Előre leszögezem: nem szándékos csalásról beszélek, inkább öncsalásról; amikor az ember tettet, némiképp tisztában is van vele, de azért valamennyire elfogadja, amit megjátszik. Ez az attitűd nincs tehát elérhetetlen távolságra a hibridizálástól. Nem célom a leleplezés, nem vágom hát magam az öntelt Wessi pózába (ez egyébként kedvenc időöltése számos, nyugatosító küldetéstudattal bíró kelet-európai értelmiséginek), hogy azon gúnyolódjak, mennyire nem értik ezek a szerencsétlen Ossik az új rend lényegét. Egyébként úgy gondolom: aki ma színlel, lehet, hogy holnap, új stásusából visszanezve már keserűen emlékszik rá.

Mindezt előrebocsátva hadd hozok gyorsan két példát, persze az újjazdagok világából. Hiába jelenünk meg a tenispályán hófehér, márkás dresszben: ha meccs közben folyton köpködünk és káromkodunk, továbbá *outot* kiáltunk, holott a labda benn volt, akkor nem sajátítottuk el kifogástalanul e játék kultúráját. Hasonlóképp nem sokat ér, ha állandóan angol szavakat keverünk magyar beszédünkbe, az üzleti ebédre azonban tolmácsot kell magunkkal vinnünk, ahova mellel félrészes állapotban esünk be negyedórányi késéssel. Mindez áll az újdemokrata politikai elit jó néhány tagjára is. Lehet, hogy ismerik a választási kampány legkorszerűbb technikáit, és járatosak az emberjogi diskurzusban is, ám ha kormányra kerülnek, közpénzeket tüntetnek el, ráküldik az adóhatóságot az ellenzékre, és este, ha fáradtan hazatérnek, néha jól elverik

befogadás (amikor a delikvens örömmel elébe megy az importnak) és a varázslat (amikor bosszorkányosan manipulálják) végletei között figyeli a köztes – de semmiképp sem passzív – megoldásokat: a kulturális közös nevező keresését, a kulturális játékokat, a barkácsolást. A külföldi kultúrából a helyiek – mondja – „kifacsarják annak előnyeit, kiválogatják fontos elemeit és részint átalakítják, mielőtt magukba fogadnák” (Gurnah, 1997: 122–124).

⁷³ Lásd Leopold, 1988. Érdekes összehasonlítást kínál Oleg Harhorgyin: ő disszimulációról beszél, és azt vizsgálja a szovjet világban: miként tette a kommunista állam polgára, hogy jó neki, hogy egyetért. Közben meg, akárcsak Tolsztoj, viseli a selyeminget a *gimnasztyorka* alatt (Harhorgyin, 1995, 1999). A színlelt befogadás természetesen nem Kelet-Európai sajátosság. A Berger-Huntington-kötet esettanulmányai érdekes példákat kínálnak. Tulasi Srinivastól megtudjuk, hogyan imádkoznak számítógépeikért a hindu szoftveresek (Srinivas, 2002: 110); Hansfried Kellner és Hans-Georg Soeffner bemutatja, hogy a német értelmiség egy része a globalizációs diskurzus örvén miként képvisel eurocentrikus elveket (Kellner és Soeffner, 2002: 133–144); Ann Bernstein arról tudósít, hogy Dél-Afrika multikulturális üzleti elitje szabadidejében fajilag elkülönül (Bernstein, 2002: 212–223); végül Arturo Talavera felskicceli az álgringo chilei figuráját az ifjúsági szubkultúrában (Talavera, 2002: 254–263).

az asszonyt. A minőség igenis számít. Ha ugyanis mindössze a lejátszott tenisz-mérkőzések és az elköltött üzleti ebédek számát néznénk, vagy – komolyabb mutatókat véve – a magántulajdon névleges arányát és a parlamentben elfogadott törvények mennyiségét és címeit, akkor az elsöprő globalizáció téziséét vallók nyugodtan hátradőlhetnének, mondván: mindig is sejtettük, hogy Magyarország a Nyugat vezérelte homogenizálás mintapéldája. Majd ízléstől függően szomorkodhatnának vagy örülhetnének egyet.

Félek, rútul becsapnák magukat. A magántulajdonról szóló statisztikákban az adókerülő bt.-k százezrei is benne vannak, akárcsak a félállami cégek. A törvények jelentős része pedig lehet, hogy épp a liberális jogállamot és a demokratikus nyilvánosságot hivatott korlátozni. (Persze „odaát” is bőven akad ilyen példa, de – úgy tűnik – e téren önellátóak, sőt exportképesek vagyunk.) Vissza a profánabb dolgokhoz: az éles szemű nyugati megfigyelők kedvenc témája a kapitalizmus tettetése. Tucátjával hozzák a példákat arról, hogy miért lehet még mindig megbecsült lakberendezési tárgy mondjuk, a román háztartásokban a *chiantisüveg*ből eszkábált asztali lámpa és a kólásdobozból készült hamutartó (értsd: hogyan lesz a talmiból elegáns), vagy arról, hogy miért van háromszor annyi számítógép egy budapesti, mint egy frankfurti bróker irodájában. Csakhogy az ilyen összehasonlításokba belefeledkezve könnyen hibázik az ember. Ha – tegyük fel – azon kezdünk el töprengeni, miért gondolja egyre több magyar parasztember, hogy neki baseballsapkában kell szántania, bizonyára lesz egy-két nem túl eredeti, de elfogadható ötletünk az amerikai tévésorozatok hatásáról a divatra. Ha azonban ötleteink tudományos alátámasztása végett eközben azt is szorgalmasan megfigyeljük, hogy évente mennyivel nő a Magyarországon eladott baseballütők száma, könnyen juthatunk arra a – téves – következtetésre, hogy e sportág egyre népszerűbb a magyar férfi lakosság körében. Holott akik a bűnügyi tudósításokat olvassák, tudhatják, hogy e szerző számomra az amerikai vagy angol eredetűtől némileg eltérő testmozgást szolgál: a bicskát helyettesíti ugyanis a kocsmai verekedéseknél.⁷⁴ Egyébként nagyon is célracionálisan, mondhatni, nyugati módon.

⁷⁴ Fennköltebb példák is bőven kínálóznak a jelentésváltozásra. Míg Nyugaton a buddhisták jó része hátat fordít a fogyasztásnak, addig nálunk többségük éppenséggel belemenekül a fogyasztói társadalomba (vö. „menedzserbuddhizmus”). Németországban zöldnek lenni annyit tesz, hogy az illető nagy valószínűséggel nem konzervatív nacionalista, mivelé az azonban (lásd „reális zöldek”) ez is bőven elképzelhető. Hasonlóan, térségünkben a multikulturalizmus liberális – kisebbségvédelmi – indíttatásáról szívesen megfeledkeznek mindazok, akik elsősorban azt várják a doktrínától, hogy igazolja a politikai nemzet fogalmának (alkalmasint az etnikai tisztogatásig terjedő) felpuhítását (lásd Kardos, 2002: 36–37). A posztmodern kulturális relativizmusról állapítja meg epésen Terry Eagleton, hogy „ami Párizsban az episztemológiai radikalizmus legújabb felfedezésének tűnik, az másutt alkalmasint az önkényuralmat igazolja” (Eagleton, 2000: 76).

A tévedéseknél nagyobb baj, hogy a „keleti” színlelést sokszor épp a Nyugat erősíti. Ha nem is szovjetes erőszakkal, de igen határozott, nemegyszer túlzott elvárásokkal és – mint azt Sik Endre a *Transparency International* példáján bemutatja – a kulturális minták folytonos sulykolásával. Egyfajta megfelelési kényszer sugallva. S ez már tényleg visszavezetheti a posztkommunista állam polgárát a naiv öncsalás állapotából a felsőbbbség kommunizmus idején oly jól ismert tudatos megtévesztésébe. Amikor az ember tisztában van vele, hogy nem tudja vagy nem is akarja teljesíteni, amit a rendszer kíván tőle, ezért mindössze markírozza a normakövetést. Megadja a császárnak, ami a császáré. Elmegy választani, bár utálja a politikát; bármikor tud a közteherviselésről áradozni, de eltitkolja jövedelme egy részét; s hogy saját házuk előtt is seperjek, ragyogó kutatási tervet tud írni, miközben biztos benne, hogy képtelen lesz elkészíteni a zárótanulmányt. Amennyiben pedig kormányfő az illető, az Európai Unióval tárgyalva sok mindent megígér (és a jogharmonizációs törvények betűit nézve be is tart) abban a biztos tudatban, hogy nem eszik olyan forrón a kását.

A megfelelési kényszer kivált akkor út vissza, amikor képmutatónak érezzük a Nyugatról érkező sugallatokat, mert – s ehhez valóban kell a globalizáció – naponta behozza a szobánkba a televízió, újabban pedig az internet, a sunyin házasságtörő amerikai elnököt, a korrupt Brüsszeli Bizottságot, az északír vallásháborút, a pártpénzekkel simliző német kancellárt, az Enronnal összejátszó Arthur Andersen céget. Élőben pedig találkozhatunk a volt KB-titkárt privatizációs kijáróként alkalmazó olasz vállalatvezetővel, a Kelet-Európát támogató EU-programok német, francia vagy angol haszonélvezőivel, és az emberbarát amerikai NGO vezetőjével, aki képtelen megszimogatni egy cigány gyereket, annyira fél a fertőzéstől. Szomorú ügy: ha a kultúra küldője kettős mércével mér, akkor az legitimálja a kettős beszédet a befogadónál. Odáig azért nem mennék persze, hogy a globalizációval szükségképp ez az ambivalencia egységesül a világban.

Addig is...

A kulturális találkozások minőségi jellemzőit szemlélve – úgy érzem – eljutottunk vizsgálódásunk végső logikai határaihoz: minden jel arra mutat: ahhoz, hogy a kulturális globalizáció tárgyában ennyi kétkedő kérdés után komolyan megszólalhassunk, mérni, sőt összemérni kellene – ha lehetne. Tételezzük fel egy pillanatra a lehetetlent, azt, hogy a kultúrjavak egytől egyig összehasonlíthatóak (a bejövők is és a hazaiak is maguk között, illetve egymással is), és

arányuk – amit pontosan mérünk – 1989 óta folyamatosan a beérkező kultúrák javára változik az egész magyar társadalomban. Ahogy telnek az évek, egyre több liter diétás Coca-Cola és egyre kevesebb málnaszörp csordogál le a statisztikai átlagmagyar torkán, aki mind ritkábban gyűjt rá, reggelenként egyre többet *dzsogol*, esténként viszont kevesebb szalonnát falatozik, mind hatékonyabban végzi munkáját, mind gondosabban takarékoskodik és egyre inkább tartózkodik attól, hogy bárkit is zaklasson szexuálisan. Ha így lenne, jó lenne. A társadalomkutatónak, aki az elsőprő globalizáció teóriájában utazik, mindenképp. Igen ám, de mi van akkor, ha a szegény átlagmagyar tényleg többet szaladgál hajnalonta, késő éjszaka viszont kilopakodik a konyhába, hogy pótolja a kieső kalóriákat (vö. passzív rezisztencia), s lelkiismeret-furdlását agresszióba fordítva másnap molesztálni kezdi munkatársát/társnőjét? Aki aztán ezt nagylelkűen megbocsátva elhívja őt a buddhista gyülekezetbe, ahol meditáció közben alkalmasint elmegy a kedve a szorgos munkától és az önző takarékoságtól.

Más szóval, porszem kerül a feltartóztathatatlan globalizáció elméleti gépezetének fogaskerekei közé, mert mérni is alig tudunk, nemhogy összemérni, vagy mert nem kétszereplős a játék, esetleg az a gond, hogy a hazai kultúrák javára módosul az arány. Ilyenkor talán jobb, ha egy időre némaságba burkolózunk, és azután is mindössze óvatos nyilatkozatokat teszünk a globális folyamatok hatásairól. Ha lehet, konkrét esetek kapcsán.

A „szakma szélén” mi is ezzel kísérleteztünk ebben a kötetben. Kíváncsian várva a kultúrakutatás hivatásosaitól a finomabb tapasztalati anyagot és analízist. Hogy többet lássunk, mint „versengő ajánlatokat” és „passzív rezisztenciát”. Hogy a kulturális találkozásokat megbízhatóan el tudjuk helyezni a túlbuzgó utánczás és a provinciális elzárkózás közti kontinuumon. Hogy eligazodjunk a várva és zárva várás eseteinek sűrűjében. Hogy éppúgy felfigyeljünk az „erős” kultúrák gyöngéire, mint a „gyengék” erejére. Hogy a beérkező és a honos kultúrák sűrűlódását, az új kultúrák barkácsol(ód)ását éppoly életszerűnek érezzük, mint a tarolást és a szolgai átvételt. Hogy az „elromló” kulturális globalizációt ne tekintsük kevésbé valószínűnek, mint a sikereset. Magyarán, hogy a következő, hasonló tárgyú tanulmánykötet utószavának hangja, bárki üsse is meg, kevésbé kétkedő és polémikus legyen.

Tán a majdani könyv szerzőinek megadatik, hogy az előttünk álló évekre viszszatekintve olvasóik számára összegezzék a globális kultúrába való beavatás hazai rítusait. Nekünk ez idáig többnyire olyan *rite de passage*-okat sikerült megfigyelnünk, melyeknél az átállás minden volt, csak nem zökkenőmentes. Hol a kiindulópontjával, hol az irányával, hol a sebességével, hol pedig a minőségével voltak kisebb-nagyobb – gyakran kifejezetten öröndetes – gondok. Hol

a „beavatókkal”, hol meg a „beavatandókkal”. A kezdeti lendület lohadtával nemegyszer állás lett az átállásból. Újabb, ha nem is ultraglobális érvényű nekilódulásokat persze botorság volna kizárni.

Addig is marad a sok-sok kérdés és az önirónia. Mint e vadonatúj viccbe, mellyel soraimat zárom, szerzőtársaim nevében is megköszönve az olvasó türelmét:

„Mennyi időre van nekünk, magyaroknak szükségünk ahhoz, hogy *ne* hagyjuk abba a szemetelést? Pontosán hét évszázadra és egy másodpercre. Az első ötszáz év arra megy el, hogy megszabaduljunk a törököktől, az osztrákoktól, a németektől és az oroszoktól, akik – mint köztudomású – kegyetlenül kényszerítettek bennünket arra, hogy szemeteljünk. Valahol itt tartunk most. Ezután legalább egy évszázad feltétlenül kell ahhoz, hogy definiáljuk a „magyar hulladék” fogalmát, és még egy, hogy lemásoljuk az aktuális német törvényt, mely tiltja a szemetelést. És mire való a maradék egy másodperc? Ja, az arra, hogy megtanuljunk, miként lehet kijátszani az új rendelkezéseket.”

Irodalom

- ACKERMAN, BRUCE ÉS COHEN, MITCHELL (2000): Támogassuk-e államilag az operát? – Az opera és a polgár – Világosodjunk fel!, 2000, február, 55–64. o.
- ALMÁSI MIKLÓS (1998a): Globális kultúra? *Népszabadság*, június 27., 27. o.
- ALMÁSI MIKLÓS (1998b): *Üveggyölkök. Az ezredvég globális játszmái*. Helikon, Budapest.
- ANKERL GÉZA (1998): A világ magánosításának terve. *Népszabadság*, április 11., 33. o.
- ANKERL GÉZA (2000): *Nyugat van, Kelet nincs*. Osiris, Budapest.
- ANTAL LÁSZLÓ (2000): A karaván halad. Szubjektív vélemény a globalizációról. In KIRÁLY JÚLIA, SIMONOVITS ANDRÁS és SZÁZ JÁNOS (szerk.) (2000): *Racionalitás és méltányosság. Tanulmányok Augusztinovics Máriának*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 365–387. o.
- ANTAL LÁSZLÓ, CSILLAG ISTVÁN és MIHÁLYI PÉTER (2000): „Magyarázzuk a globalizációt”. *Népszabadság*, augusztus 12.
- APPADURAI, ARJUN (1996): *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis–London.
- APPADURAI, ARJUN (2000): „Grassroots Globalization”. *Public Culture*, Winter, 1–19. o.

- BABARCZY ESZTER (1997): Siralomház és feltámadás. *Beszélő*, II. évf., 6. sz., 22–32. o.
- BABARCZY ESZTER (2000): Interjú Baán László államtitkárral. „A kultúrának is meg kellett húznia magát”. *Magyar Narancs*, március 9., 6–7. o.
- BARBER, BENJAMIN (1992): Jihad vs. McWorld. *The Atlantic Monthly*, no. 3, 53–65. o. (Magyarul: *Magyar Lettre Internationale*, 1997, 27. sz., 9–11. o.)
- BARBER, BENJAMIN (1995): *Jihad vs. McWorld. How Globalism and Tribalism are Reshaping the World?* Ballantine Books, New York.
- BARNET, RICHARD J. és CAVANAGH, JOHN (1994): *Global Dreams. Imperial Corporations and the New World Order*. Simon and Schuster, New York.
- BAUMAN, ZYGMUNT (1998): *Globalization. The Human Consequences*. Columbia University Press, New York.
- BAUMAN, ZYGMUNT (2000): *Liquid Modernity*. Polity Press, Cambridge.
- BAUMAN, ZYGMUNT (2001a): Identitás és globalizáció. *Magyar Lettre Internationale*, 42. sz., 11–13. o.
- BAUMAN, ZYGMUNT (2001b): *The Individualized Society*. Polity Press, Cambridge.
- BECK, ULRICH (1997): *Was ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus – Antworten auf Globalisierung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- BECK, ULRICH, ANTHONY GIDDENS és SCOTT LASH (1997): *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Polity Press, Cambridge.
- BENVENUTO, SERGIO (2000): Az igazság angolul beszél – Globalizációs tendenciák és a különözés vágya. *Magyar Lettre Internationale*, 37. sz., 19–23. o.
- BERGER, PETER L. (1999): In the Faculty Club. *Times Literary Supplement*, vol. 8, no. 20, 8. o.
- BERGER, PETER L. és HUNTINGTON, SAMUEL P. (eds.) (2002): *Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford University Press, New York.
- BERNSTEIN, ANN (2002): Globalization, Culture and Development. Can South Africa Be More Than an Offshoot of the West? In BERGER, PETER L. és HUNTINGTON, SAMUEL P. (eds.): *Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford University Press, New York, 185–249. o.
- BHABHA, HOMI K. (1994): *The Location of Culture*. Routledge, London.
- BODNÁR JUDIT (1999): Moszkva téri mozaik. Társadalmi átalakulás a nyilvános térben és a piac délibábja. 2000, december, 50–62. o.
- BOROS GÉZA (2002): *Szoborpark*. Városháza, Budapest.
- BOURDIEU, PIERRE (1997): Eine Parabel für die Globalisierung. *Telepolis* (www.telepolis.de).

- BOURDIEU, PIERRE (1998a): *Acts of Resistance. Against the Tyranny of the Market*. The New Press, New York.
- BOURDIEU, PIERRE (1998b): L'essence du néolibéralisme. *Le Monde Diplomatique*, mars, 3. o.
- BOURDIEU, PIERRE és WACQUANT, LOIC (2000): La nouvelle vulgate planétaire. *Le Monde Diplomatique*, mai, 6–7. o.
- BÖRÖCZ, JÓZSEF (2000): The Fox and the Raven. The European Union and Hungary Renegotiate the Margins of „Europe”. *Comparative Studies in Society and History*, vol. 42, no. 4, 847–875. o.
- BÖRÖCZ JÓZSEF (2001a): Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika*, 45–46. sz., 23–44. o.
- BÖRÖCZ JÓZSEF (2001b): Döntés és indoklása – avagy miként szivárog a szubsztancia a formális jogba az Európai Unió keleti bővítése kapcsán. *Replika*, 43–44. sz., 193–220. o.
- BREIDENBACH, JOANA és ZUKRIGL, INA (1998): *Tanz der Kulturen. Kulturelle Identität in einer globalisierten Welt*. Kunstmann, München.
- BREIDENBACH, JOANA és ZUKRIGL, INA (1999): Im Prisma des Lokalen. Die Dynamik der kulturellen Globalisierung. *Transit*, no. 17, 12–32. o.
- BURBACH, ROGER, ORLANDO NUNEZ és BORIS KAGARLITSKY (1997): *Globalization and Its Discontents. The Rise of Postmodern Socialisms*. Pluto Press, London.
- CASTELLS, MANUEL (1996/1997/1998): *The Information Age: Economy, Society and Culture*. I., II., III. Blackwell, Oxford.
- CHOMSKY, NOAM (1998): Free Trade and Free Market: Pretense and Practice. In JAMESON, FREDRIC és MIYOSHI, MASAO (eds.): *The Cultures of Globalization*. Duke University Press, Durham–London, 356–370. o.
- CLIFFORD, JAMES (2000): Said „orientalizmusáról”. *Magyar Lettre Internationale*, 39. sz., 74–77. o.
- CLIFFORD, JAMES (2001): Utazó kultúrák. *Magyar Lettre Internationale*, 41. sz., 5–10. o.
- CVETKOVICH, ANN és KELLNER, DOUGLAS (eds.) (1997a): *Articulating the Global and the Local*. Westview, Boulder.
- CVETKOVICH, ANN és KELLNER, DOUGLAS (1997b): Thinking Global and Local. In uők (eds.): *Articulating the Global and the Local*. Westview, Boulder, 1–30. o.
- CSÁK GERGELY (2002): A ló kérdez – Lányi András válaszol. (www.szochalo.hu)
- CSÁNYI VILMOS (1999): Kultúra és globalizáció. 2000, április–május, 78–86. o.
- CSEPELI GYÖRGY, ÖRKÉNY ANTAL és KIM LANE SCHEPPELE (1998): A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz. (Eredeti megjelenés: The Colonization of East European Social Science. *Social Research*, 1996, vol. 63.)

- CSONTOS LÁSZLÓ, KIRÁLY JÚLIA és LÁSZLÓ GÉZA (1999): Az ezredvégi nagy borzongás. In CSONTOS LÁSZLÓ (1999): *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás*. Osiris, Budapest, 209–241. o.
- DESSEWFFY TIBOR (1996): Az ellenállás diszkrét bája. *Replika*, 23–24. sz., 71–80. o.
- DESSEWFFY TIBOR (1998): Az elkeseredettség másik oldala. *Népszabadság*, november 17., 23. o.
- DOROS JUDIT (1998): Kommunikációs zavar a Daidongnál? *Népszabadság*, július 29., 7. o.
- DUPCSIK CSABA (2000): Falak és faltörők. 2000, július–augusztus, 17–30. o.
- EAGLETON, TERRY (2000): *The Idea of Culture*. Blackwell, Oxford.
- ELIAS, NORBERT (1998): A „kultúra” és a „civilizáció” ellentétének szociogenezise Németországban. In WESSELY ANNA (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 41–51. o. (Lásd: Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest, 1982.)
- FARKAS ZSOLT (2000): Itt van Amerika? Benvenuto-reflexiók. *Magyar Lettre Internationale*, 37. sz., 71–73. o.
- FEATHERSTONE, MIKE (1990): Global Culture. An Introduction. In uő (ed.): *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity*. Sage, London, 1–14. o.
- FEATHERSTONE, MIKE és LASH, SCOTT (1995): Globalization, Modernity and the Spatialization of Social Theory: An Introduction. In FEATHERSTONE, MIKE, SCOTT LASH és ROLAND ROBERTSON (eds.): *Global Modernities*. Sage, London, 1–24. o.
- FEATHERSTONE, MIKE, SCOTT LASH és ROLAND ROBERTSON (eds.) (1995): *Global Modernities*. Sage, London.
- FEJŐS ZOLTÁN (1998): A Coca-Cola és a Lánchíd. *Café Babel*, 2. sz., 51–63. o.
- FEJŐS ZOLTÁN és SZÚÁRTÓ ZSOLT (szerk.) (2000): *Turizmus és kommunikáció*. Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikációs Tanszék, Budapest–Pécs. /Tabula Könyvek./
- FLUCK, WINFRIED (1999): Amerikanisierung und Modernisierung. *Transit*, no. 17, 55–71. o.
- FRIEDMAN, JONATHAN (1995): Global System, Globalization and the Parameters of Globality. In FEATHERSTONE, MIKE, SCOTT LASH és ROLAND ROBERTSON (eds.): *Global Modernities*. Sage, London, 69–90. o.
- GEERTZ, CLIFFORD (1973): *Interpretation of Cultures*. Basic Books, New York.
- GEERTZ, CLIFFORD (1996): *Welt in Stücken. Kultur und Politik am Ende des 20. Jahrhunderts*. Passagen, Wien.
- GIDDENS, ANTHONY (1990): *The Consequences of Modernity*. Stanford University Press, Stanford.
- GOMBÁR CSABA (1987): Velleitásaink. *Századvég*, 4–5. sz., 5–26. o.
- GOMBÁR CSABA (2000): Létezik-e globális civilizáció? In GOMBÁR CSABA és VOLOSIN HÉDI (szerk.): *A kérdéses civilizáció*. Helikon–Korridor, Budapest, 9–83. o.

- GOMBÁR CSABA és VOLOSIN HÉDI (szerk.) (2000): *A kérdéses civilizáció*. Helikon–Korridor, Budapest.
- GRAY, JOHN (1999): *False Dawn. The Delusions of Global Capitalism*. Granta Books, London.
- GURNAH, AHMED (1997): Elvis in Zanzibar. In SCOTT, ALAN (ed.): *The Limits of Globalization. Cases and Arguments*. Routledge, London, 116–142. o.
- GYÖRGY PÉTER (1997): *Az ó-új világ*. Magvető, Budapest.
- GYÖRGY PÉTER (1998): *Digitális Éden*. Magvető, Budapest.
- GYÖRGY PÉTER (1999): Tömegkultúra és nacionalizmus. IV. évf., *Beszélő*, 7–8. sz., 82–92. o.
- GYÖRGY PÉTER és LÁNYI ANDRÁS (2002): Belátszik a jelen. Beszélgetés a globalizáció kilátásairól. Vitavezetők: Balavány György és Dévényi István. *Magyar Nemzet*, június 15., 21. o.
- HAAS LAJOSNÉ (2001): NDK hőszabályzós vasaló. In GERŐ ANDRÁS (szerk.): *A XX. század ujji lenyomata*. Városháza, Budapest.
- HADAS MIKLÓS és VÖRÖS MIKLÓS (1998): A tudomány gyarmatosítása? *Replika*, 33–34. sz., 35–48. o. [Eredeti kiadás: uők (eds.): *Colonisation or Partnership? Eastern Europe and Western Social Sciences*. *Replika*, Special Issue, 1996.]
- HALL, STUART (1986): Popular Culture and State. In BENNETT, TONY és mások (eds.): *Popular Culture and Social Relations*. Open University Press, Milton Keynes, 242–260. o.
- HALL, STUART (1996): When Was „the Post-Colonial”? Thinking at the Limit. In CHAMBERS, IAIN és CURTI, LIDIA (eds.): *The Post-Colonial Question*. Routledge, London.
- HAMMER FERENC (1997): Lépj előre egy mezőt! A Gazdálkodj okosan! és a Monopoly világtképéről. *Café Babel*, 1. sz., 51–61. o.
- HAMMER FERENC (2001): Benzinszagú Szindbád – A kamionos mint népi hős az államszocializmusban. *Café Babel*, 1–2. sz., 141–162. o.
- HAMMER FERENC és DESSEWFFY TIBOR (1997): A fogyasztás kísértete. *Replika*, 26. sz., 47–54. o.
- HANKISS ELEMÉR (1999): *Proletár reneszánsz. Tanulmányok az európai civilizációról és a magyar társadalomról*. Helikon, Budapest.
- HANKISS ELEMÉR (2000): Élet és halál a bulvársajtóban. Szempontok a fogyasztói civilizáció elemzéséhez. In GOMBÁR CSABA és VOLOSIN HÉDI (szerk.): *A kérdéses civilizáció*. Helikon–Korridor, Budapest, 151–212. o.
- HANNERZ, ULF (1991): Scenarios for Peripheral Cultures. In KING, ANTHONY D. (ed.): *Culture, Globalization and the World-System*. Macmillan, London, 107–128. o.
- HANNERZ, ULF (1992): *Cultural Complexity*. Columbia University Press, New York.

- HANNERZ, ULF (1996): *Transnational Connections*. Routledge, London.
- HANNERZ, ULF (1998): A globális világ mint a hálózatok hálózata. *Café Babel*, 2. sz., 65–76. o.
- HARHORGYN, OLEG (1995): The Soviet Individual. Genealogy of a Dissimulating Animal. In FEATHERSTONE, MIKE, SCOTT LASH és ROLAND ROBERTSON (eds.): *Global Modernities*. Sage, London, 209–226. o.
- HARHORGYN, OLEG (1999): *Collective and the Individual in Russia. A Study of Practices*. University of California Press, Berkeley.
- HARRISON, LAWRENCE és HUNTINGTON, SAMUEL P. (eds.) (2000): *Culture Matters. How Values Shape Human Progress*. Basic Books, New York.
- HELLER ÁGNES (1994): Megváltoztatta-e a biopolitika a politika fogalmát? *Világosság*, 11. sz., 5–15. o.
- HELLER ÁGNES (1997): Európai identitás, modernitás, történelmi emlékezet. *Magyar Lettre Internationale*, 26. sz., 14–26. o.
- HIRSCH TIBOR (1998): Játékos recept az európaiságra. *Népszabadság*, augusztus 22., 21. o.
- HIRSCHMAN, ALBERT O. (1995): Kivonulás, tiltakozás, hűség. *Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Osiris, Budapest.
- HIRSCHMAN, ALBERT O. (2001): Kivonulás, tiltakozás és a Német Demokratikus Köztársaság sorsa: egy elméletitörténeti esszé. In SIK ENDRE (szerk.): *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 213–234. o.
- HOPPAL MIHÁLY (1998): Népi kultúra vagy hamburgerdömping? *Népszabadság*, június 2., 11. o.
- HORVÁTH, IVÁN (2000): *Magyarok Babelben*. JATE Press, Szeged.
- HSIAO, HSIN-HUANG MICHAEL (2002): Cultural Globalization and Localization in Contemporary Taiwan. In BERGER, PETER L. és HUNTINGTON, SAMUEL P. (eds.): *Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford University Press, New York, 48–67. o.
- HUNTER, JAMES D. (1991): *Culture Wars. The Struggle to Define America*. Basic Books, New York.
- HUNTER, JAMES D. és YATES, YOSHUA (2002): In the Vanguard of Globalization. The World of American Globalizers. In BERGER, PETER L. és HUNTINGTON, SAMUEL P. (eds.): *Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford University Press, New York, 323–357. o.
- HUNTINGTON, SAMUEL P. (1998): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa, Budapest.
- INGLEHART, RONALD (2000): Culture and Democracy. In HARRISON, LAWRENCE és HUNTINGTON, SAMUEL P. (eds.): *Culture Matters. How Values Shape Human Progress*. Basic Books, New York, 80–97. o.

- INOTAI, ANDRÁS (2001): Gondolatok a globalizációról. In FÖLDES GYÖRGY és INOTAI ANDRÁS (szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország*. Napvilág, Budapest, 11–72. o.
- JAMESON, FREDRIC (1998): Notes on Globalization as a Philosophical Issue. In UŐ és MIYOSHI, MASAO (eds.): *The Cultures of Globalization*. Duke University Press, Durham–London, 54–77. o.
- JAMESON, FREDRIC és MIYOSHI, MASAO (eds.) (1998): *The Cultures of Globalization*. Duke University Press, Durham.
- JOHNSON, HAZEL (1999): Local Forms of Resistance. In SKELTON, TRACEY és ALLEN, TIM (eds.): *Culture and Global Change*. Routledge, London, 159–166. o.
- KALB, DON (2000): Localizing Flows: Power, Paths, Institutions and Networks. In UŐ és mások (eds.): *The Ends of Globalization. Bringing Society Back In*. Roman & Littlefield, Lanham, 1–29. o.
- KALB, DON és mások (eds.) (2000): *The Ends of Globalization. Bringing Society Back In*. Roman & Littlefield, Lanham.
- KAPITÁNY ÁGNES és KAPITÁNY GÁBOR (2000): Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón. Új Mandátum, Budapest.
- KARDOS GÁBOR (2002): A kultúrához való jog védelme a nemzetközi jogban. *Fundamentum*, 2. sz., 29–38. o.
- KELLNER, HANSFRIED és SOEFFNER, HANS-GEORG (2002): Cultural Globalization in Germany. In BERGER, PETER L. és HUNTINGTON, SAMUEL P. (eds.): *Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford University Press, New York, 119–145. o.
- KJOSZEV, ALEKSZANDAR (2000): Megjegyzések az önkolonizáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale*, 37. sz., 7–10. o.
- KOVÁCS, JÁNOS MÁTYÁS (1999): Turbulenzen im Vakuum. Anmerkungen zur kulturellen Globalisierung in Osteuropa. *Transit*, no. 17, 33–45. o.
- KOVÁCS, JÁNOS MÁTYÁS (2001): Westerweiterung? Zur Metamorphose des Traums von Mitteleuropa. *Transit*, no. 21, 3–20. o.
- KOVÁCS, JÁNOS MÁTYÁS (2002a): Approaching the EU And Reaching the US? Transforming Welfare Regimes in East-Central Europe: Rival Narratives. *West European Politics*, April, 175–204. o.
- KOVÁCS, JÁNOS MÁTYÁS (2002b): Rival Temptations and Passive Resistance. Cultural Globalization in Hungary. In BERGER, PETER L. és HUNTINGTON, SAMUEL P. (eds.): *Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford University Press, New York, 146–182. o.
- KOVÁCS, JÁNOS MÁTYÁS és TARDOS MÁRTON (1992): *Reform and Transformation. Eastern European Economics on the Threshold of Change*. Routledge, London.

- KROEBER, ALBERT L. és KLUCKHOHN, CLYDE (1963): *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. Random House, New York. (Eredeti kiadás: 1952.)
- KUISEL, RICHARD (1993): *Seducing the French. The Dilemma of Americanization*. University of California Press, Berkeley.
- LÁNYI ANDRÁS (1996a): Búcsú a tizenkilencedik századtól. 2000, szeptember, 61–63. o.
- LÁNYI ANDRÁS (1996b): Itt egy McDonald's étterem épül. 2000, május, 61–63. o.
- LÁNYI ANDRÁS (1999): *Együttéléstan*. Liget, Budapest.
- LÁNYI KAMILLA (2001): Vázlat a globalizációnak nevezett jelenségkör értelmezéséről. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz., 498–519. o.
- LATOUCHE, SERGE (1996): *The Westernization of the World*. Polity Press, Cambridge.
- LENGYEL LÁSZLÓ (2000): Kelet-közép-európai vagy magyar civilizáció a századvégén. In GOMBÁR CSABA és VOLOSIN HÉDI (szerk.): *A kérdéses civilizáció*. Helikon-Korridor, Budapest, 213–291. o.
- LEOPOLD LAJOS (1998): Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc*, 2–3. sz., 321–355. o.
- Liberalizmus és kultúra (körkérdés) (1994): *Nappali Ház*, 1. sz., 67–130. o.
- LÖFGREN, ORVAR (2000): Technologies of Togetherness: Flows, Mobility and the Nation State. In KALB, DON és mások (eds.): *The Ends of Globalization. Bringing Society Back In*. Roman & Littlefield, Lanham, 317–331. o.
- MAASE, KASPAR (1992): *BRAVO Amerika*. Junius, Hamburg.
- MAASE, KASPAR (1999): Diagnose: Amerikanisierung. Zur Geschichte eines Denkmusters. *Transit*, no. 17, 72–89. o.
- MALEŠEVIĆ, SINISA (ed.) (1997): Culture in Central and Eastern Europe: Institutional and Value Changes. *Culturelink*, special issue.
- MÁRKUS GYÖRGY (1997): Egy kultúra antinómiái. *Magyar Lettre Internationale*, 26. sz., 1–6. o.
- MÁZSA PÉTER és VÁRADI BALÁZS (1998): *A felsőoktatás rendszerének fejlesztési lehetőségei*. Kézirat. Budapest.
- Megemlékezés a Corvin közben. *Napi Magyarország*, 1998. október 24., 3. o.
- MELEGH ATTILA (1999): Új téglák, régi falak. Kelet-Európa a New York Times civilizációs térképén. 2000, június, 17–27. o.
- MEŠTROVIĆ, STJEPAN G. (1994): *The Balkanization of the West. The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*. Routledge, London.
- MIYOSHI, MASAO (1998): Globalization, Culture and the University. In JAMESON, FREDRIC és Ű (eds.): *The Cultures of Globalization*. Duke University Press, Durham-London, 247–270. o.
- MONORY M. ANDRÁS és TILLMANN J. ATTILA (1998): Ezredvégi beszélgetés Ankerl Gézával. 2000, február, 3–7. o.

- MONORY M. ANDRÁS és TILLMANN J. ATTILA (2000): Ezredeleji beszélgetés Böröcz Józseffel. 2000, november, 4–9. o.
- NAGY MARIANNA (1999): Az európai kultúra és a Miki-egér-szindróma. Beszélgetés Krzysztof Pendereckivel. *Népszabadság*, október 7., 11. o.
- NEUMANN, IVER B. (1999): *Uses of the Other: „The East” in European Identity Formation*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- NIEDERMÜLLER PÉTER (1999): Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. *Replika*, 38. sz., 105–120. o.
- PEELS, RICHARD (1997): *Not Like Us. How Europeans Have Loved, Hated and Transformed American Culture Since World War II*. Basic Books, New York.
- PETE PÉTER (1999): Gondolatok a pénzvilág uralmáról, a pénzügyi rendszer megnövekedett szerepéről. *Közgazdasági Szemle*, május, 389–402. o.
- PHILLIPSON, ROBERT (1992): *Linguistic Imperialism*. Oxford University Press, Oxford.
- PIETERSE, JAN NEDERVEEN (1995): Globalization as Hybridization. In FEATHERSTONE, MIKE, SCOTT LASH és ROLAND ROBERTSON (eds.): *Global Modernities*. Sage, London, 45–68. o.
- RADNÓTI SÁNDOR (2001): Az üvegalmárium. Esettanulmány a magyar korona helyéről. *Beszélő*, VI. évf., 11. sz., 38–68. o.
- RÉV ISTVÁN (1996): Az atomizáció előnyei. *Replika*, 23–24. sz., 141–158. o.
- RITZER, GEORGE (1993): *The McDonaldization of Society*. Pine Forge Press, Thousand Oaks.
- RITZER, GEORGE (1998): *The McDonaldization Thesis*. Sage, London.
- RITZER, GEORGE (1999): *Enchanting a Disenchanted World: Revolutionizing the Means of Consumption*. Pine Forge Press, Thousand Oaks.
- ROBERTSON, ROLAND (1994): *Globalization: Social Theory and Global Culture*. Sage, Thousand Oaks.
- ROBERTSON, ROLAND (1995): Glocalization: Time-Space and Homogeneity and Heterogeneity. In FEATHERSTONE, MIKE, SCOTT LASH és ROLAND ROBERTSON (eds.): *Global Modernities*. Sage, London, 25–44. o.
- ROMANISZYN, KRYSZYNA (2000): Towards Cultural Diversification in Poland. In DACYL, JANINA és WESTIN, CHARLES (eds.): *Governance of Cultural Diversity*. Stockholm University, Stockholm.
- ROSTOVÁNYI, ZSOLT (szerk.) (2002): Globalizáció és civilizációk. (Bayer József, Hankiss Elemér, Rostoványi Zsolt és Vitányi Iván írásai). *Magyar Tudomány*, 6. sz., 706–827. o.
- SAID, EDWARD W. (1993): *Culture and Imperialism*. Alfred Knopf, New York.
- SAID, EDWARD W. (1998): Bevezetés a posztkoloniális diskurzusba. *Magyar Lettre Internationale*, 28. sz., 24–29. o.

- SAID, EDWARD W. (2000): *Orientalizmus*. Európa, Budapest.
- SAID, EDWARD W. (2001): A tudatlanságok összecsapása. 2000, december, 4–9. o.
- SASSEN, SASKIA (1998): *Globalization and Its Discontents*. New Press, New York.
- SCHEPPELE, KIM LANE és WESSELY ANNA (1995): Kulturális politika és politikailag helyes viselkedés. *Világosság*, 7. sz., 65–79. o.
- SCOTT, ALAN (ed.) (1997): *The Limits of Globalization. Cases and Arguments*. Routledge, London.
- SCOTT, JAMES C. (1985): *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press, New Haven.
- SCOTT, JAMES C. (1990): *Domination and the Arts of Resistance. The Hidden Transcript*. Yale University Press, New Haven.
- SERES LÁSZLÓ (2000a): Globalizáció: a szabadság nagy körei. *Magyar Hírlap*, június 5.
- SERES LÁSZLÓ (2000b): Liberális maximum. *Élet és Irodalom*, október 27.
- SERES LÁSZLÓ (2001): Globalizáció rulez. *Élet és Irodalom*, augusztus 17.
- SKELTON, TRACEY és ALLEN, TIM (eds.) (1999): *Culture and Global Change*. Routledge, London.
- SKLAIR, LESLIE (1998): Social Movements and Global Capitalism. In JAMESON, FREDRIC és MIYOSHI, MASAO (eds.): *The Cultures of Globalization*. Duke University Press, Durham–London, 291–311. o.
- SMITH, ANTHONY D. (1990): Towards a Global Culture? *Theory, Culture and Society*, no. 7, 171–191. o.
- SOROS, GEORGE (1998): *The Crisis of Global Capitalism*. PublicAffairs, New York.
- SOROS, GEORGE (2002): *On Globalization*. PublicAffairs, New York.
- SRINIVAS, TULASI (2002): A Tryst with Destiny. In BERGER, PETER L. és HUNTINGTON, SAMUEL P. (eds.): *Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford University Press, New York, 89–116. o.
- STARK, DAVID (1990): Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan? *East European Politics and Societies*, Autumn, 351–392. o.
- STIGLITZ, JOSEPH (2002): *Globalization and Its Discontents*. W. W. Norton, New York.
- STREET, JOHN (1997): „Across the Universe”: The Limits of Global Popular Culture. In SCOTT, ALAN (ed.): *The Limits of Globalization. Cases and Arguments*. Routledge, London, 75–89. o.
- SZALAI ERZSÉBET (1999a): *Postsocialism and globalization*. Új Mandátum, Budapest.
- SZALAI, ERZSÉBET (1999b): Tudás, kritikai értelmiség – apokaliptikus csillagkép után. *Élet és Irodalom*, augusztus 25.

- SZALAI, ERZSÉBET (2001): Terrorizmus és globalizáció: összefüggések, összemosások. *Magyar Hírlap*, október 5.
- SZILÁGYI ÁKOS (2000): Civilizációk civilizálódása. In GOMBÁR CSABA és VOLOSIN HÉDI (szerk.): *A kérdéses civilizáció*. Helikon–Korridor, Budapest, 84–150. o.
- TALAVERA, ARTURO FONTAINE (2002): Trends toward Globalization in Chile. In BERGER, PETER L. és HUNTINGTON, SAMUEL P. (eds.): *Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford University Press, New York, 250–295. o.
- TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS (1998): Huntington téved. *Magyar Lettre Internationale*, tavasz, 21. o.
- TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS (2002a): *A helyzet*. Élet és Irodalom, Budapest.
- TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS (2002b): Antiglobalizmus, antikapitalizmus, antirasszizmus. (www.zpok.hu/attac)
- TODOROVA, MARIA (1997): *Imagining the Balkans*. Oxford University Press, New York–Oxford.
- TOMLINSON, JOHN (1991): *Cultural Imperialism*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- TOMLINSON, JOHN (1999): *Globalization and Culture*. Polity Press, Cambridge.
- TÖRÖK ANDRÁS (2000): *A Nemzeti Kulturális Alap tündöklése és hanyatlása, 1994–2000. Kísérlet a kulturális projektumok finanszírozása globális trendjéhez való igazodásra*. Kézirat. Budapest.
- VÁRADI BALÁZS (2000): *A globalizáció várható hatásai a felsőoktatásra*. Kézirat. Budapest.
- VARGAS LLOSA, MARIO (2001): The Culture of Liberty. *Foreign Policy*, no. 1–2, 66–71. o. (Magyarul: Globalizáció: a szabadság kultúrája. 2000, 2001. április, 24–27. o.).
- VARSÁNYI GYULA és VÖRÖS T. KÁROLY (2000): Beszélgetés Rockenbauer Zoltán miniszterrel. Aknás terepen. *Népszabadság*, február 1., 11. o.
- VÖRÖS MIKLÓS (1996): Fogasztás és kultúra. *Replika*, 21–22. sz., 77–79. o.
- VÖRÖS MIKLÓS (1997): Rejtjelek. *Buksz*, ősz, 337–341. o.
- VÖRÖS MIKLÓS és NAGY ZSOLT (1995): Kultúra és politika a mindennapi életben. Bevezetés a kritikai kultúrákutatóba. *Replika*, 17–18. sz., 153–156. o.
- WAGNLEITNER, REINHOLD (1994): *Coca Colonization and the Cold War. The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*. University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- WAGNLEITNER, REINHOLD (1999): The Empire of Fun, or Talkin’ Soviet Union Blues. The Sound of Freedom and US Cultural Hegemony in Europe. *Diplomatic History*, vol. 23, no. 3, 499–525. o.

- WALLERSTEIN, IMMANUEL (1991): The National and the Universal: Can There Be Such a Thing as World Culture? In KING, ANTHONY D. (ed.): *Culture, Globalization and the World-System*. Macmillan, London, 91-106. o.
- WALLERSTEIN, IMMANUEL (1997): *Geopolitics and Geoculture*. Cambridge University Press, London.
- WARDE, ALAN (2000): Eating Globally: Cultural Flows and the Spread of Ethnic Restaurants. In KALB, DON és mások (eds.): *The Ends of Globalization. Bringing Society Back In*. Roman & Littlefield, Lanham, 299-316. o.
- WATSON, JAMES (ed.) (1997): *Golden Arches East: McDonald's in East Asia*. Stanford University Press, Stanford.
- WESSELY ANNA (1998): Előszó: a kultúra szociológiai tanulmányozása. In uő (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris-Láthatatlan Kollégium, Budapest, 7-27. o.
- WESSELY ANNA (2000): Utazó emberek, utazó tárgyak. *Replika*, 39. sz., 95-106. o.
- WILLIAMS, RAYMOND (1998): Kultúra. A kultúra elemzése. In WESSELY ANNA (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris-Láthatatlan Kollégium, Budapest, 28-32. o. (Eredeti kiadás: *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*. Oxford University Press, Oxford, 1976.)
- WILSON, ROB és DISSANAYAKE, WIMAL (eds.) (1996): *Global/Local. Cultural Production and the Transnational Imagery*. Duke University Press, Durham.
- WOLFF, LARRY (1994): *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of Enlightenment*. Stanford University Press, Stanford.
- ZENTAI VIOLETTA (2002): *Encircling Cities and Encapsulating Fantasies. Social Debates on Shopping Mall Culture in Hungary*. Kézirat. Budapest.
- ŽIŽEK, SLOVOJ (1998): Ez van, ezt kell szeretni. *Magyar Lettre Internationale*, 28. sz., 4-7. o.
- ŽIŽEK, SLOVOJ (1999): *Die Pest der Phantasmen*. Passagen Verlag, Wien.
- ŽIŽEK, SLOVOJ (2000): Túljárhatunk-e a kapitalizmus eszén? 2000, április, 3-9. o.
- ZSIDAI PÉTER (1998): Áldás és átok. Beszélgetés Babarczy Eszterrel. *Magyar Hírlap*, április 4., 13. o.